

O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

A'JINIYAZ ATI'NDAG'I NO'KIS MA'MLEKETLIK PEDAGOGIKA  
INSTITUTI

**TARIYX-GEOGRAFIYA FAKUL'TETI**

**TARIYX OQITIW METODIKASI KAFEDRASI**

**Tariyx oqitiw metodikasi bakalavr ta'lim bag'dari**

**4 a kurs talabasi**

Kayratdinov Timur Baxadir uli

O'ZBEKSTAN TARIYXI SABAQLARINDA ORAYLIQ  
AZIYA OYSHILLARININ «OYANIW» DA'WIRINDEGI  
MA'MLEKET BASQARIW ISLERINDEGI KO'Z-  
QARASLARI TEMASIN U'YRENIW

# **PITKERIW QA'NIGELIK JUMISI**

**Ilimiy basshi:**  
t.i.k., professor  
M.Tleumuratov

**NO'KIS - 2019**

Reje:

|                                                                                                                                                                             |           |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| Kirisiw.....                                                                                                                                                                | 3-7 bet   |
| I bap. IX-XII a'sirlerde Oraylıq Aziyadag'ı ja'miyetlik-siyasiy ta'liymatlarda siyasiy jetekshilikke tiyisli ko'z-qaraslar                                                  |           |
| 1.1. Abu Nasr Farabiydin' ja'miyet, onı basqarıw ha'm ma'mleket basshısı haqqındag'ı ko'z-qarasları.....                                                                    | 7-20 bet  |
| 1.2. Abu Ali İbn Sino ha'm Abu Rayxan Beruniydin' ja'miyet, ma'mleket ha'mde ja'miyetlik siyasiy qatnasıqlar teoriyasına qosqan u'lesi.....                                 | 21-28 b   |
| 1.3. Nizamulmulktin' «Siyasatnama yaki Siyar ul-mulk», Kaykovustın' «Qobusnama» shıg'armalarında ma'mleket basqarıwı ha'm siyasiy jetekshilikke tiyisli ko'z-qarasları..... | 29-38bet  |
| II bap. XIV-XV a'sirlerde ja'miyet ha'm ma'mleketti basqarıw iliminin' rauajlanıwı                                                                                          |           |
| 2.1. A'mir Temurdın' ma'mleketti basqarıw ta'liymatı.....                                                                                                                   | 39-54 bet |
| 2.2. Alisher Nauayı shıg'armalarında ag'artıwshılıqlı, a'dil hu'kimdar ideyasının' alg'a su'riliwi.....                                                                     | 55-63 bet |
| Juwmaqlaw.....                                                                                                                                                              | 64-68 bet |
| Paydalanılğ'an a'debiyatlar.....                                                                                                                                            | 69-71 bet |

## Kirisiw

G'a'rebsizlik jillarında o'tmishte o'tken ullı alımlar xızmeti ha'm ilimiy miyrasın u'yreniw, u'git-na'siyat qılıw, ma'deniyatımız tariyxın, ruwxıy baylıg'ımızdı teren' biliw g'a'rebsizlikti bekkemlewdın' a'hmiyetli uazıypaların' birine aylandı. Sog'an ko're, g'a'rebsizligimiz bergen tariyxıy imkaniyatlardan o'nimli paydalanıp, «Ata-babalarımızdın' ma'deniy-ruwxıy baylıg'ın teren' ha'm ha'r ta'repleme u'yreniuimiz da'rkar»<sup>1</sup>. Bunı ma'mleketimizde izshil keship atırg'an jan'alaniw protsessi, sonın' ishinde, jas a'wladtın' insaniyat danaları bolg'an ullı ata-babalarımızg'a mu'na'sip bolıw jolında elede ku'sheyip baratırg'an umtılwıları ha'm ko'rsetedi. Ja'miyetimizge ha'r ta'repleme ba'rka'mel, g'a'rebsizlik ma'nauiyatına iye bolg'an insanlar za'ru'r. «Ma'mleketimizde demokratik reformalardı ja'nede teren'lestiriu ha'm puqaralıq ja'miyetin rauajlandırıw kontseptsiyası»nda aytıp o'tilgenindey, «Ha'zirgi payıtta ma'mleketimiz xalqının' siyasiy-huqıqıy ma'deniyatı ha'm ja'miyetlik sana da'rejesinin' o'sip barıwı, ja'miyetti demokratiyalastırıw ha'm liberallastırıw protsesslerinin' tez rawajlanıwı, elimizde ko'ppartiyalıq diziminin' elede bekkemleniwi ma'mleket ha'kimiyatının' u'sh subekti, yag'nıy ma'mleket baslıg'ı bolg'an Prezident, nızam shıg'arıwshı ha'm atqarıwshı ha'kimiyatlar ortasındag'ı ua'killiklerdin' ja'nede sa'ykes bo'listiriliwin ta'miynlew ushın za'ru'r sha'rt-sharayatlardı ju'zege keltirmekte.»<sup>2</sup> Usı ma'nide xalıq siyasiy sanası ha'm ma'deniyatın ko'teriwde quramalı du'n'yanın' burınan bar mashqalaları, sol menen birge, ha'r bir da'wirdin' aktual ma'selelerine ha'r ta'repleme tiykarlı ilimiy juwaplar tabıw u'lken a'himiyetke iye. Sebebi, «aymag'ımızda jasap o'tken ullı alımlarımız, oyshıl babalarımızdın' ibratlı o'miri ha'm xızmeti, ilimiy-do'retiwshilik oylaları bu'gin ha'm ja'han xalqın tan'landırıwın maqtanish penen aytıp o'tiu lazım.»<sup>3</sup> Pitkeriu qa'niygelik jumısı ushın tanlap alıng'an **temanın' aktualıg'ı** ha'm sol menen baylanıslı.

Jaslarda g'a'rebsizlik ma'nauiyatın ta'rbiyalau ba'rshe tariyxıy-ma'deniy baylıqlardıń tiykarg'ı printsipların u'yreniu, ma'deniyatımız ilim-pa'nimiz rauajlanıwı, onın' da'wirleri, rauajlanıw nızamlıqları, ruwxıy baylıqlardı jaratqan ullı alımlar miyrasın u'yreniu ha'm o'zlestiriu, bul ma'seleler boyınsha ken' ta'lim-ta'rbiyalıq, ilimiy-izertlew ha'm oqıw-metodikalıq jumıslardı alıp barıwdı talap etedi. Olar g'a'rebsizlik sharayatında jas a'uladı milliy ma'deniy baylıqlardı

<sup>1</sup> Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: «Ўзбекистон», 1995, 249-бет.

<sup>2</sup> Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза, 2010 жыл 12 ноябрь) -Т.: «Ўзбекистон», 2010, 16-бет.

<sup>3</sup> Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч., «Маънавият», -Т.: 2008, 41-бет.

jaqsı bilgen, milliy maqtanış, watanpa'ruarlıq sezimi menen suwg'arılǵ'an, du'n'ya ma'deniy rawajlanıw da'rejesinen xabardar bolıp jetisiuinde jetekshi faktor bolıp xızmet qıladı.

**Temanın' u'yrenilgenlik da'rejesi.** G'a'rezsizlik bizga bay o'tmishimizdi, tariyxımız ha'm ruwxıy qa'diriyatlarımızdı u'yreniu imkanın berdi. Sebebi, ullı keleshegimiz xalqımızdın' ruwxıy du'n'yasın imkanı barınsha esapqa alıwdı talap qıladı. Joqarı ruwxıylıq ha'm ja'miyetlik a'dalattı seziw, ag'artıwshılıq ha'm bilimge umtılıw ba'rha xalqımızg'a ta'n qa'siyetler bolıp kelgen. Bul qa'siyetlar ko'p ta'repten Oraylıq Aziya oyshıllarının' shıǵ'armalarında berilgen bolıp, olar du'n'ya ilim-pa'ni ha'm ma'deniyatı g'a'ziynesine biybaha u'les bolıp qosılǵ'an.

G'a'rezsizlik jıllarında bul miyrastın' tu'rli ta'repları ilim xalqı ta'repinen mu'na'sip u'yrenilip kelinbekte, ko'plep ilimiy izertlewler alıp barılǵ'an, kitaplar, maqalalar basıp shıǵ'arılǵ'an<sup>1</sup>. Olarda ilim-pa'n ha'm ma'deniyatımız rauajlanıwının' tu'rli da'wirlerinde jasap xızmet etken ullı alımlarımız ha'm olardıń ilimiy miyrası, du'n'ya ilim-pa'n ma'deniyatı rauajlanıwına qosqan u'lesleri, ma'deniy rauajlanıwının' o'zine ta'n qa'siyetleri usag'an ma'seleler analiz qılınadı. Sonın' menen birge g'a'rezsizlik jıllarında ata-babalarımızdın' shıǵ'armaların qaytadan basıp shıǵ'arıw isine ha'm u'lken itibar berildi, bul temag'a tiyisli ma'selelerdi u'yreniude u'lken a'himiyet ka'sip etedi.<sup>2</sup> Lekin qansha shıǵ'armalar jazılǵ'anı menen usı miyrasımızdın' a'himiyeti kemeymeydi, ba'lki kerisinshe, ja'nede artadı. Onın' bizge ma'lim bolmag'an ta'repları ko'rinedi. Ele o'z izertlewlerin ku'tip atırǵ'an mashqalalar bir talay. Sog'an ko're, biz joqarıdag'ı jag'daylardan kelip shıǵ'ıp, imkanımız ha'm ku'shimiz da'rejesinde Oraylıq Aziya oyshıllarının' ja'miyetlik-siyasiy pikir rauajlanıwına qosqan u'lesin u'yreniuni maqset qılıp aldıq.

**Izertlew maqseti.** Oraylıq Aziya Oyanıw da'wiri oyshıllarının' siyasiy jetekshilik haqqındag'ı ko'z-qarasların siyasiy ta'liymatlar tariyxı ko'z qarasınan u'yreniuden ibarat.

---

<sup>1</sup> Хайруллаев М., Уйғониш дәври ва Шарқ мутаффаққирлари. -Т.: 1971, Ўрта Осиёда IX-XII асрларда маданий тараққиёт (Уйғониш дәври маданияти)., «Фан», -Т.: 1994, Мухитдинова Ф., Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи., Ўқув қўлланма, -Т.: ТДЮИ, 2006, Қосимов Б. Миллий уйғониш. -Т.: 2001, «Жамият ва бошқарув» журналы. 2010 жыл, 4-сан, Сотволдиев С., «Сиёсатнома»да давлат бошқаруви қоидалари., 2009 жыл, 2-сан, Ўлжаев Ш. Раҳбар кадрларни тайёрлашда Амир Темур меросидан фойдаланиш., 2008 йил, 1-сан, Қодиров Б., Мирзо Улуғбек Байт-ул Ҳикмаси., 2008 жыл, 1-сан, Очилова Г., Соҳибқироннинг ижтимоий сиёсий қарашлари., 2007 жыл, 4-сан, Ғофуров Б., Бобур меросига қизиқиш ортмоқда., 2009 жыл, 1-сан, Ҳайитов З., Соҳибқиронни англаш., Қиличев А., Амир Темурнинг давлат бошқаруви., 2010 жыл, 2-сан, Нишонова Н., Амир Темур давлати сиёсатида Сароймулкхонимнинг ўрни. ва бошқалар.

<sup>2</sup> «Темур тузуклари», Б.Ахмедов таҳрири остида., -Т.: Ғ.Ғулом, 1991, Амир Темур ўғитлари., тузувчилар Б.Ахмедов, А.Аминов. -Т.: Наврўз, 1992, Низомулмулк., Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк., (форс тилидан тарж., сўз боши ва изоҳлар муаллифлари: Шодмон Воҳид Хусайинзода, А.Эркинов) – Т.: Адолат, 1997, Кайковус. Қобуснома. Нашрга тайёрловчилар: С.Долимов, У.Долимов. -Т.: «O'qituvchi» НМИУ, 2006

**İzertlew ob'ekti ha'm predmeti.** Oraylıq Aziya Oyanıw da'wiri oyshıllarının` siyasiy ko'z-qarasları izertlewın` u'yreniu ob'ektidi esaplanadı.

İzertlewın` predmeti Oraylıq Aziya Oyanıw da'wiri oyshıllarının` siyasiy jetekshilik haqqındag'ı ko'z-qarasların u'yreniu, ilimiy analiz qılıwdan ibarat.

**İzertlew uazıypaları:** 1) IX-XII a'sirlerde Oraylıq Aziyadag'ı ja'miyetlik-siyasiy ta'liymatlarda siyasiy jetekshilikke tiyisli ko'z-qaraslar; 2) Abu Nasr Farabıyın` ja'miyet, onı basqarıw ha'm ma'mleket basshısı haqqındag'ı ko'z-qarasları; 3) Abu Ali İbn Sino ha'm Abu Rayhan Beruniyın` ja'miyet, ma'mleket ha'mde ja'miyetlik siyasiy qatnasıqlar teoriyasına qosqan u'lesi; 4) Nizamulmulkın` «Siyasatnama yaki Siyar ul-mulk» shıg'armasında ma'mleket basqarıwı ha'm siyasiy jetekshilikke tiyisli ko'z-qarasları; 5) XIV-XV a'sirlerde ja'miyet ha'm ma'mleketti basqarıw iliminin` rauajlanıwı; 6) A'mir Temurın` ma'mleketti basqarıw ta'liymatı; 7) Alisher Nauayı shıg'armalarında ag'artıwshılıq, a'dil hu'kimdar ideyasının` alg'a su'riliwi haqqındag'ı pikirlerin u'yreniuden ibarat

Pitkeriu qa'niygelik jumısında tiykarg'ı ma'selelerdi jarıtıwg'a imkan barınsha do'retiwshilik penen jandasıldı. Bar bolg'an a'debiyatlardan do'retiwshilik penen paydalanılğan halda usı ilimiy-ruwxıy miyrasımızdı, jetiskenlikleri analiz qılınadı, olarg'a a'dil baha beriuge ha'reket qılındı ha'mde olardı u'yreniu ha'm targ'ib etiw na'tiyjeligin asırıwg'a xızmet qılıwı mumkin bolg'an bazı pikirler, usınıslar islep shıg'ıldı.

Bunda O'zbekstan Respublikasının` Konstitutsiyası, g'a'rezsizlik jıllarında qabıl qılınğan ilim-pa'n, ruwxıy-ma'deniy rauajlanıwg'a tiyisli nızamlar ha'm hu'jjetler, birinshi prezidentimiz İ.A.Karimov shıg'armaları, bayanatları **metodologiyalıq derek** bolıp xızmet qıldı.

Pitkeriw qa'niygelik jumısın jarıtıwda O'zbekstan Respublikası birinshi Perezidenti İ.A.Karimov shıg'armaları menen birgelikte taraw qa'niygelerinin` shıg'armalarınan ha'm paydalanıldı. Olar pitkeriu qa'niygelik jumısı ushın **ilimiy-teoriyalıq derek** uazıypasın o'tedi.

Usı temanı u'yreniude alg'a su'rilgen pikirler ilimiy ha'm a'meliy a'himiyetke iye olardan ilimiy izertlew jumısıların alıp barıwda, ulıwmalıq ta'lim mektepları, litsey, ka'sip-o'ner kollejleri ha'm joqarı oqıw orınlarında ma'nauiyat tiykarları, shaxs ha'm ja'miyet, milliy g'a'rezsizlik ideyası, ma'deniyattanıw, O'zbekstan tariyxı, O'zbekstanda demokratik ja'miyet qurıw teoriyası ha'm a'meliyatı, O'zbekstan ma'deniyatı ha'm ko'rkem-o'ner tariyxı ha'm a'debiyat pa'nlerin oqıtıwda, ruwxıy-ag'artıwshılıq, ta'rbiyalıq ilajlardı o'tkeriude, xalıq arasında alıp barılatug'ın u'git-na'siyat islerinde paydalanıw mumkin. Oyshıllarımız alg'a su'rgen ideyalar xalıqtın`, sonın` ishinde, jaslardın` tariyxımız boy ruwxıy-ma'deniy, ag'artıwshılıq-morallıq qa'diriyatlarımız haqqındag'ı

bilimlerin asırıwg`a ha`m olar sanasına milliy g`a`rezsizlik ideyaların sin`diriuge ja`rdem beredi.

**İzertlew usılları.** Mashqalani u`yreniude analiz, ulıwmalastırıw, tariyxıy, kul`turologik jandasıwlar ha`m o`zbek teatr ko`rkem-o`nerinin` rauajlanıw protsesslerin gu`zeti w usag`an izertlew usıllarınan paydalanıldı.

Pitkeriu qa`niygelik jumısı eki bap, bes paragraf, kirisiw, juwmaqlaw, paydalanılğ`an a`debiyatlar ha`m derekler dizimi, qosımshalardan ibarat.

**I bap. IX-XII a`sirlerde Oraylıq Aziyadag`ı ja`miyetlik-siyasiy  
ta`liymatlarda siyasiy jetekshilikke tiyisli ko`z-qaraslar.  
1.1. Abu Nasr Farabiydin` ja`miyet, omi basqariw ha`m ma`mleket  
basshisi haqqındag`ı ko`z-qarasları.**

IX-XII a`sirlerde Oraylıq Aziya aymag`ında pu`tkil musulmon du`n`yasına o`zlerinin` shıg`armaları menen tanılğ`an, aymaq, sonın` ishinde o`zbek ilimine tiykar salg`an, ata-babalarımızdın` ilimiy jetiskenliklerin este saqlap, ja`han ilimiy oylarının` aldın`g`ı qatarına alıp shıqqan ullı alımlar jetisip shıqqan. Olar alıp barg`an izertlewler, olardın` a`melge asırg`an jan`alıqları ja`han, ulıwmainsaniyat pa`ni ha`m ma`deniyatının` altın g`a`ziynesin quraydı.<sup>1</sup>

Sunday ullı alımlardan biri Abu Nasr Farabiy (873-950 jıllar) edi. Orta a`sirdin` bir qansha ilimiy jetiskenlikleri, ulıwma, Jaqın ha`m orta Shıg`ıs ma`mleketlerindeki taraqqiyparuar ja`miyetlik-filosofiyalıq oylar rauajlanıwı onın` ismi menen baylanıslı. Ol tiri uaqtında-aq «Ekinshi Aristotel'», «Shıg`ıs Aristoteli», «Muallimin as-soniy» («birinshi mug`allim», birinshi ustaz Aristotel' bolg`an) degen maqtanıshlı at alg`an edi. Bul onın` ilimi ha`m xızmetlerine berilgen joqarı baha.<sup>2</sup>

Farabiy shıg`armaları Shıg`ıs ha`m Batıs alımların elege shekem bilim shegarasının` ken`ligi menen hayratqa salıp kelmekte. Ol ilimnin` tu`rli taraoları boyınsha 160tan artıq shıg`arma jazg`an, lekin ko`pshiligi bizgeshe jetip kelmegen.

Farabiy «Pazıl adamlar qalası», «Baxıt ıg`balg`a erisiu jolları haqqında risola», «Ma`mleket arbobının` xikmetleri» usag`an shıg`armalarında orta a`sir sharayatında Shıg`ısta birinshi bolıp, ja`miyettin` kelip shıg`ıwı, maqset ha`m uazıypaları haqqında ta`liymat jaratqan. Bul ta`liymatta ja`miyetlik turmıstın` ko`p ma`seleleri – ma`mleketke birlesiu qa`siyetleri, ma`mleketti basqariw, ma`mlekettin` uazıypaları, insannın` ja`miyettegi ornı ha`m minneti, ulıwmalıq baxıt ıg`balg`a erisiu jolları, ta`lim-ta`rbiya, etika, ag`artıwshılıq, diniy isenim, urıs ha`m tınıshlıq, miynet ha`m basqaları qamtıp alıng`an.

Farabiy insandı baxıt-ıg`ballı qılıw ja`miyettin` tiykarg`ı maqseti ekenligin aytıp o`tedi ha`m bug`an ba`rshe qurallar menen erisiu za`ru`r, bul baxıt ıg`bal insanlar ja`ma`a`tinde a`melge asırılıwı mumkin dep ko`rsetedi. Farabiydin` pikirinshe, insannın` ta`g`diri a`uelden belgilengen emes, ha`r bir shaxs o`z ixtiyarı menen xızmet ko`rsetip, o`z baxıtın o`zi jaratadı, ta`g`dirin o`zi hal etedi.

Farabiy pu`tkil ja`han ko`leminde urıssız, tınıshlıqqa, a`dalatqa, o`zara hurmet ha`m ja`rdemge, birliqke tiykarlangan, ha`r ta`repleme jetik, ba`rshe xalıqtı baxıt

<sup>1</sup> Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.: «Ўзбекистон», 1997, 259-бет.

<sup>2</sup> Shasiddinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. –Т.: «Sharq», 2010, 226-bet.

ig'balg'a, ilim-ag'artıwshılıqqa alıp barıwshı birden-bir ideal insaniyat ja'ma'a'tinin` payda etiliuin arızıw qıladı, ba'rshe insanlardı o'zara birge islesiuge shaqıradı.

Farabiy o'zinin` bul ideal ja'ma'a'tinde adamlardı tu'rli belgilerine qarap toparlarg'a boladı. Bonda olardin` diniy mazhabına emes, ba'лки ta'biyiy qa'siyetlerine, qabiletlerine, en` da'slep, aqlına ha'mde ilimlerdi u'yreniu ha'm o'mirlıq ta'jiriybe toplau protsessinde arttırgan bilim ha'm ko'nlikpelerine u'iken a'himiyet beredi. Bul ja'ma'a'tte insanlar baxıt-ıg'balg'a erisedi. Ol ilim ha'm jaqsı etika ja'rdeminde qolg'a kiritiledi. Farabiy ma'mleketti basqarıwdın` tu'rli formaları haqqında ha'm pikir ju'rgizgen. Ma'mleketti jetik shaxs (monarxiya), jetik belgilerge iye bolg'an bir neshshe shaxslar (aristokratiya) ha'm saylangan shaxslar (demokratiya) basqarıwı mumkin dep ko'rsetken.

Farabiy shıg'armaları arasında «Pazıl adamlar qalası» shıg'arması ayrıqsha a'himiyetke iye. Onda ja'miyettin` (insanlar ja'ma'a'ti) kelip shıg'ıwı, a'dalatlı ja'miyetke erisiu jolları, pazıl qala ha'kimi ha'm xalqınin` paziyletleri, ma'mleket ha'kimiyatı ha'm basqarıwshı kadrlardı tanlau ha'm jay-jayına qoyıw usag'an ma'seleler bayan etilgen. Bunnan min` jıl aldın jaratılğanına qaramasdan, bu'gingi oqıwshı ha'm bul shıg'armadan ha'zirgi turmıstın` quramalı mashqalaların hal qılıwda asqatatug`ın a'himiyetli pikir ha'm jol jorıqlardı taua aladı<sup>1</sup>.

Farabiy ja'miyet(insanlar ja'ma'a'ti)tin` kelip shıg'ıw sebepların adamlardın` ja'ma'a't bolıp jasau za'ru'rılıqlerinen izlegen. Usı orında onın` to'mendegi so'zleri dıqqatqa sazauar. «Ha'r bir insan ta'biyatınan sonday tuwılğan, ol jasau ha'm joqarı da'rejedegi jetiklikke erisiu ushın ko'p na'rselerge za'ru'r boladı, ol bir o'zi bunday na'rselerdi qolg'a kiritе almaydı, olarg'a iye bolıw ushın insanlar ja'ma'a'tine za'ru'rılıq tuwıladı... Bunday ja'ma'a't ag'zalarınin` xızmeti bir pu'tkil halda olardin` ha'r birine jasau ha'm jetiklikke erisiu ushın za'ru'r bolg'an na'rselerdi jetkerip beredi. Sonın` ushın insan shaxsları ko'beydi ha'm jerdin` xalıq jasaytug`ın bo'limine ornastı, na'tiyjede insan ja'ma'a'ti payda boldı»<sup>2</sup>.

Farabiy shıg'armalarında ma'mleket ataması ushıramaydı. İnsan ja'ma'a'tleri tu'sinigi arqalı ma'mleket tu'sinigi ha'm berilgen. Ol insanlardın` en` jetiliske ja'ma'a'ti dep qala ja'ma'a'tlerin bileди ha'm olardı paziyletli ha'mde paziyletsiz qala ja'ma'a'tlerine boladı. Dushpanlıq ha'm badbaxıtlık, abroyparastlar, amelparastlar, ha'kimiyatparastlar qalaların ha'm ko'rsetedi. Paziyletli qalalerdegi adamlar o'zara birlıqde, tatıwlıkta, birlıqte jasaydı, bir birlerine ja'rdem beredi. Ol paziyletli qalalerdi pazıllar qalası dep ha'm ataydı ha'm bul jerde jasaushı xalıq ushın ulıwmalıq bolg'an qa'siyetlardı ko'rsetip o'tedi: 1) olar asıl sebepti ha'm

<sup>1</sup> Қаранг: Каримов И.А. Биз келажәғимизни ўз қўлимиз билан қурағимиз. Асарлар 7-жилд. -Т.: «Ўзбекистон», 1999, 90-бет.

<sup>2</sup> Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутаффақирлари.-Т.: «Ўзбекистон» 1971, 301-бет.



onin` ba`rshe sıpatların biliuləri za`ru`r; 2) materiallıqtan tısqarida bar bolg`an na`rselerdi ha`m olardin` sıpatların, aktiv aqılga shekem bolg`an da`rejelerin ha`mde olardan ha`r birinin` sıpatların biliwi za`ru`r; 3) olar kosmos hikmetlerin ha`m olardan ha`r birinin` sıpatların biliui za`ru`r; 4) xilqatlardan to`mengi ta`biyyiyy zatlardı, olardin` qanday ju`zege keliui ha`m jog`alıwi, olarda ju`z berip atırg`an ba`rshe ha`diyselerdin` jetikligi, birligi, mu`riubet a`dalat penen aqılana ekenligin, bul ha`diyselerde hesh bir nuqsan, hesh bir a`dalatsızlık joqlıgın biliuləri za`ru`r; 5) olar adamzad jaralg`anın, onin` denesine kirgen ruhtın` qa`siyetlerin, aktiv aql onin` ruhin qanday qılıp nurlandırg`anın, sol arqalı insanda da`slepki tu`sinikler payda bolg`anın, ol Allanın` iradasına boysınıw ha`m nelerde erkinligin biliuləri za`ru`r; 6) olar qala(ma`mleket)din` birinshi basshısı tu`rli sebeplerge ko`re joq bolg`anda onin` ornın bosa alatug`ın basshılardı biliuləri za`ru`r; 7) olar o`zleri erisetug`ın baxıt-ıg`bal ne ekenligin biliuləri za`ru`r; 8) olar paziyletsiz qalaler ha`m olardin` xalqı o`lgeninen son` dus keletug`ın qıyınshılıqlardı, pa`leketlardı ha`m biliui za`ru`r; 9) olar pazıllar qalası xalqı aqırette nelerge erisiuin, nelerden saqlanıwn biliuləri za`ru`r ha`m t.b<sup>1</sup>.

Farabiydin` ma`mleketti basqarıw haqqındag`ı pikirleri ha`m u`lken a`himiyetke iye. Ol ma`mleketti basqarıwdı ayırıqsha ko`rkem-o`ner dep esaplaydı. Etika ha`m xızmette izshil, bir normada is alıp barıwshı kisi ma`mleket ha`m mulkte aktiv katnasıwshı. Xızmette tabıw ko`rkem-o`neri basshılık qılıw ko`rkem-o`neridir. Alımnın` pikirinshe, ma`mleket basshısı sonday ko`rkem-o`nerge iye bolıwı kerek, ol bira`n na`rsege xızmet qılıw quralı ha`m, basqa ko`rkem-o`ner ta`repinen basqarılw ob`ekti ha`m bolıwı mumkin emes. Ha`kimlik ko`rkem-o`nerine basqa ba`rshe ko`rkem-o`nerler boysınadı. Bunday ko`rkem-o`nerge iye insandı basqa hesh kim basqarmaydı, ol ka`millikke erisken ha`mde a`meldegi aql ha`m tu`sinikke aylang`an. Bunday insan joqarı da`rejedegi ka`millikke erisken bolıwı ha`m ıg`baltın` shoqqısında bolıwı kerek.

Og`an baxıtqa erisiuge ja`rdem beretug`ın ha`r qanday ha`reket ma`lim. Ol o`z bilimin so`zler arqalı anıq ko`rsetiwi ha`m adamlardı en` jaqsı usıllar menen baxıtqa bag`darlaudı biliui kerek. Bunday belgilerge bolsa ka`mil filosoflarg`ana iye.

Baxıt-ıg`balg`a erisiu ha`m tuwma qabiletlardın` rauajlanıwı o`z-o`zinshe bola bermeydi, ba`lki bul ma`selede qandayda bir mug`allim yaki basshıga za`ru`rlıq tuwıladı.

Basqalarg`a basshılık qılıw, olardı baxıt-ıg`balg`a erisiu da`rejesine ko`teriu ha`m ha`r kimnin` qolınan kele bermeydi. Kimde bireudi baxıt-ıg`balg`a eristiriu, za`ru`r bolg`an is ha`reket usag`anlarg`a ruhlantıra alıw qabileti bolmasa ha`m bul

---

<sup>1</sup> Абу Наср Форобий. «Фозил одамлар шаҳри», -Т.: «Халқ мероси», 1993, 166-167-бетлер.

is ha'reketini bejere alıwg'a qudretsiz bolsa bunday adam sira ha'm basshı bola almaydı.

Bazı basshılar, bir qalanın` iyesi, qala xalqı o`mirine tiyisli islerde ilaj ko`redi. Olar bul jol-jorıq, normalardı o`tmishte keshken baslıqlardan u`rgendi, lekin sol menen birge, basshı keleshek ushın o`tmishtegi da`stu`r, jol-jorıq normalardı reforma qılıwı lazıwı ha'm paydalı tapsa, turmıs sharayatına qarap olardı o`zgetedi. Sonday-ak, jaman a`detlardı ko`rsetiwshi o`tmishti ha'm o`zgetiriwi kerek.

Ullı danışpannıń usı so`zleri bu`gingi kun haqqında ayılğanday. Sebebi, ma`mleketimizde keship atırgan reformalardıń basqıshpa-basqısh, revolyutsiyalıq sekreuler, la`rzellersiz a`melge asırılıp atırg`anı o`tmish miyrasımızdagi ba`rshe aldın`g`ı qa`diriyatlar, normalar, printsiplerdi alıp eski o`z o`mirin jasap bolg`an, bu`gingi kun talaplarına hasla juuap bermeytug`ın ta`replerden bolsa qattı uaz keshilip atırg`an ma`mleketimiz siyasatının` usı Farabiy, A`mir Temur usag`an danışpan ata-babalarımız oyları erisken na`tiyjeler ma`mleket siyasatınan elede bekkem orın alıp atırg`anınan da`lalat bermekte. Patshanın` qılatugın isinen maqseti sol bolıwı kerek, dep jazadı Farabiy, ol xalıqqa ha'm, o`zine ha'm payda keltirsin, bu patsha miynetinin` ideyası ha'm mazmunı. Eger patsha xalıq baxıtının` sebepshisi bolsa, ol o`z xalqı arasındag`ı en` baxıtlı kisi bolıwı kerek.

Pazıl ma`mleket basshısı, alım pikirinshe, to`mendegi tuwma ta`biyiy belgilerge iye bolıwı kerek: 1) ta`biyatınan na`zik, parasatlı bolıwı; 2) ka`mil ag`zalarg`a iye bolıwı; 3) jaqsı eslewge iye bolıwı, ko`rgen, esitken ha'm an`lag`an na`rselerin anıg`ı menen yadta tutıwı; 4) o`tkir zeyinli bolıwı; 5) anıq bayanatqa iye bolıw; 6) ta`lim alıwg`a, bilim ha'm ag`artıwshılıqqa xa`uesli bolıw, oqıw ha'm u`yreniude sira sharshamaytug`ın, mashaqqatınan qashpaytug`ın bolıw; 7) badna`psilik, ishkilik ha'm shaxvoniylıktan o`zin tıya alatug`ın bolıw; 8) haqıyqattı ha'm onın` ushın gu`resiwshilerdi jaqsı ko`riu, jalg`annan ha'm jalg`anshılardan ar etiw; 9) o`z qadiri biliwshi ha'm ar namıslı adam bolıw, tuwma joqarı hikmetli bolıw ha'm ullı islerge umtılwı; 10) mal du`n`ya izinen quwmaytug`ın bolıw; 11) ta`biyatınan a`dalatparuar bolıw; 12) za`ru`r dep bilgen ha`reketti a`melge asırıwda qatıyatlı, sauatlı, jurekli, ma`rt bolıw, qorqaqlıq ha'm albirawlarg`a jol qoymawlık<sup>1</sup>.

Farabiy bir ha`kimnin` ornına keletug`ın basqa shaxstın` ha'm joqarıda keltirilgen paziyletlerge iye bolıwı za`ru`rligin sol menen birge, o`zinen a`uelgi ha`kimnin` jaqsı islerin dawam ettiriwi, ja`miyettin` turaqlılıgı ha'm nızamlardıń miyraslıgın ta`miynlew ushın kelesi basshıda to`mendegi altı belgini ta`rbiyalau kerekligin aytıp o`tedi, birinshiden, danışpan bolıw; ekinshiden, a`uelgi ha`kimler ornatqan nızam-qag`ıydalardı ha'm a`detlardı biliwshi ha'm yadta tutıwshı bolıw;

<sup>1</sup> Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. «Тошкент», «Халқ мероси», 1993, 159-160-бетлер.

u`shinshiden, ata-babalardan tiyisli nızam saqlanıp qalmagan tarawda bunday nızamdı oylap tabıw ushın xızmet ha`m katnasshılıktı ko`rsetiw; to`rtinshiden, bar bolg`an uaqıyalıktı tez bayqap alıw ha`m kelgiside ju`z беретug`ın, a`uelgi ha`kimler ko`zde tutpagan uaqıyalardı aldınnan ko`re bilıu ushın boljaushılıq belgisine iye bolıw; besinshiden, a`uelgi ha`kimler ornatqan nızamlarg`a, sonday-ak a`uelgilerinen ibrat alıp o`zi shıg`arg`an nızamlarg`a xalıq a`mel qılıwı ushın sheshenlik belgisine iye bolıw; altınshıdan, za`ru`r hallarda lashkerge basshılıq qılıw ushın dene quuatlı bolıwı ha`m a`skeriy o`nerdi jaqsı bilıu<sup>1</sup>.

Basqarıwg`a tek g`ana mu`likdarlar ua`killerin tayınlau ta`repdarı bolg`an Aflotunnan parqlı Farabiy bul talaplarg`a juwap беретug`ın ha`r qanday shaxs ha`kim bolıwı mumkin dep esaplaydı.

Paziyletli qala baslıqları to`rt toparg`a bo`linedi, dep aytıp o`tedi alım, olardıń birinshi toparına haqıyqat jolında is alıp barıwshı patsha kiredi. Ol birinshi rais, yag`nıy baslıq dep atalıp onıń altı belgisi bar: danalık, o`te sheshenlik, isendiriw qabileline, fizikalıq ta`repten sauash qıla alıw qabileline iyelik ha`mde dene du`zilisi ta`repinen a`skerge ta`n bolıwı, yag`nıy denesinde biran bir kemshiligi bolmauı kerek. A`ne sonday belgilerdi o`zinde ja`mlegen shaxs o`z xızmetinde, so`zin o`tkeriude, buyruqlardı bejertiriude, is ju`rgiziude sheber boledi.

Farabiy usı belgilerdin` bir adamda birlesiui qıyın ekenligine, sol sebepli bunday adamlar ju`da` kemnen-kem ushırauına isenedi. sol sebepten ol ekinshi basshıga qoyılatug`ın sha`rtlardı da`slep altıg`a shekem, son` bolsa bireuge shekem kemeytiredi. Lekin bonda ha`r biri belgilengen normalardan birine juwap беретug`ın altı basshı bolıwı sha`rt qılıp qoyıladı.

Eger sonday kisi tawılmasa, - dep jazadı Farabiy joqarıdag`ı belgilerdi o`zlerine ja`mlegen bir topar ha`m patshanın` ornın basıwları mumkin. Yag`nıy bul topardıń biri ideyalardı ilgeri su`redi, ekinshisi bul ideyalardı qanday qılıp a`melge asırıw jolların ko`rsetip beredi, yag`nıy biri isendiredi ha`m tusindiredi. Son`g`ısı bolsa lashkerbasılıq qıladı, sonday qılıp, bolardıń ha`mmesi jıynalıp patshalık rolin o`teydi ha`m dos baslıqlar dep ataladı ha`m olar sho`lkemlestirgen ken`es, pazıllar ken`esi dep ataladı. Eger bunday adamlar bolmasa bul uaqıtta qala baslıg`ı, sharayat ha`m sunnalardı jaqsı biletug`ın, ha`r qanday sharayatda auhaldı tusine alatug`ın, oqıg`an paytı kelgende sunnada jazılmagan na`rselerdi ha`m tawıp qollay biletug`ın, jaqsı pikirli qalanı sho`lkemlestiriwge ustalı bolg`an, sheshenlik qabileti bar a`sker ha`m baslıq bolsa boladı. Bunday baslıq ta`jiriybeli basqarıwshı dep at aladı. Eger bunday kisi ha`m tawılmasa, onıń ornın joqarıdag`ı belgilerge iye bir topar shaxslar ha`m orınlawı mumkin. Bul ja`ma`a`t ta`jiriybeli adamlar dep ataladı.

---

<sup>1</sup> Сол шығарма. 160-161-бетлер.

Uı norma itimal, ma'mleketke ja'ma'a't bolıp basshılık qılıw za'ru'rligin tiykarlau ushın kerek bolg'an shıg'ar. Bul jerde biz ja'ma'a't bolıp basshılık qılıwdın «demokratik» basqarıw formaları ha'm xalıq ha'kimiyatı haqqındag'ı ayırım pikirlerdi ko'remiz.

Lekin, Farabiy demokratik basqarıw formasın jetik basqarıw forması, bunday basqarıwg'a tiykarlangan qalalerdi bolsa jetik pazıl qala dep bilmeydi, ba'lkı, jamanlıqtı targ'ib qılıwshı qalalardan parq qılıp, pazıl qalalerge erisiu jolındagı a'hmiyetli basqısh dep tusinedi.

Bir ta'repten, Farabiy bunday shaherlerdegi azatlık, ten' huqıqlılıqtı maqullaydı, og'an zor isenim menen qaraydı; ekinshi ta'repten, qala xalqının baxıt-ıg'balg'a erisiui belgili-bir tiykarg'ı normalarg'a a'mel qılıp turıwshı, xalıqtı ba'rha alg'a undep turıwshı jetik baslıqsız mumkin emes dep bilei.

Farabiy ma'mleket basqarıwında nızamlar, hujjetler islep shıg'ıw a'hmiyetli orın tutıwın, bir payıtta, onı turmısqa endiriu za'ru'rligin ayırıqsha ayıp o'tken. Tek g'ana jaqsı maqsetlerge xızmet qılatugın, ba'rshe ushın birdey tiyisli nızamlar g'ana ja'miyette tosınlıqlarsız a'mel qılıwın uqtırgan.

Joqarıdag'ılardan juwmaq qılıp sonı aytıw mumkin, Farabiy pazıl qalanın pazıl hu'kimdarı tımsalıda adamlarg'a haqıyqıy baxıt-ıg'balg'a erisiu jolların ko'rsetiwshı ha'm ka'mil insan ideyasın ilgeri suriwshı ullı alım. Onın ideyaları O'zbekstanda huqıqıy demokratik ma'mleket qurıwda jetekshi bolıp kelip atırg'an qala, tuman ha'm ualayatlardı ha'kimleri ha'mde basqa basshılar ushın u'lgı mektebi esaplanadı.

Qullası, Farabiy ilimnin' tu'rli taraolarında, biybaha miyras qaldırdı. Ol o'z da'wirinde-aq ullı qomusiy alım sıpatında belgili bolg'an.

Ullı gumanist alım Abu Nasr Farabiy o'z shıg'armalarında «pazıl», yag'nıy a'dalatlı ja'miyetler menen birge «johil» insanlar ha'm ja'miyetler haqqında ha'm qımbatlı pikirler bildirgan. Ol johil ja'miyetlardın' ju'da' ko'p tu'rlerin sanap o'tken. Onın' pikirinshe ruwxıy morallıq sıpat ha'm paziyletlerden mahrum bolg'an o'z o'miri ha'm xızmeti dawamında olarg'a raya qılmaytugın adamlar ja'ma'a'ti johillar ja'ma'a'ti dep ataladı. Bunday ja'ma'a'ttin' ag'zaları ha'm jaramas etikalı, minezli adamlardır. «Paziyletsiz qalalardı adamları jaman peyilleri, tabiatları arqalı kewilleri, ruhları ha'm jamanlasıp bara beredi. Eger olar a'ne sol jaman islerinde izshil ha'reket, elede ku'sh g'ayrat ko'rsetse, olardı ruhları ja'nede ko'brek jamanlasadı ha'm akırı mayıp-majruh bolıp qaladı. Sol arqalı olar o'zlerine jag'atug'ın jaman islerden ra'ha't aladı»<sup>1</sup>, - deydi Farabiy.

Oyshıldın' pikirinshe, joxillar nadan, ilimsiz, ma'nauiyatsız, ag'artıwshılıqsız kimseler, sonın' ushın olar baxıt-ıg'bal, joqarı ka'malat neligin tu'sinbeydi, olar haqqında hesh qanday tu'sinikke iye emes, sol sebepten olar bug'an umtilmaydı

<sup>1</sup> Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. «Тошкент», «Халқ мероси», 1993, 166-бет.

ha'm. «Olar, - deydi Farabiy, - baxıtlı ma'mleket bolıp korinetug'ın o'tkinshi, ju'zeki na'rselerdi, mal-du'n'yanı, fizikalıq lazzetlardı, abroy, a'mel, dan'qtı haqıyqıy baxıt, abadanlıq dep oylaydı. Sol na'rselerden ha'r biri adamlar na'zerinde turmıstan maqset, baxıt-ıg'bal bolıp korinedi»<sup>1</sup>. Farabiy ruwxıy-morallıq, ta'repten sau emes, ha'r qanday pa'skeshlik jolı menen o'z maqsetine erisiwshi bunday adamlarg'a salıstırğ'anda unamsız qatnasta boldı.

«Lekin, - deydi alım, - jajag'day, jauızlıq, haqsızlıq, ma'n'gi ha'diyseler emes, bul illetler a'lbette joyıladı. Ja'miyette jaqsılıq, birge islesiu, birlıq, doslıq, a'dalat a'lbette tantana qıladı, sonday zamanlar keledi, insaniyat a'lbette joqarı ka'malatqa joqarı baxıt-ıg'balg'a erisedi». Sol sebepli Farabiy ka'sip-o'ner iyelerinin', sawdager ha'm isbilermenlerdi, o'z ka'sibi ha'm xızmetin shın keuilden hadal atqaratug'ın insanlardı ha'm olardıń o'zara qatnasıqların joqarı qoyadı ha'mde olardı ja'miyetti bekkemleytug'ın topar dep esaplaydı.

Adamlar birlespesinin' ja'ne basqa bir forması ayırbaslawshılar qalası haqqında pikirlep Farabiy bul qala xalqı toqshılıq ha'm mal-du'n'yaga erisiwde bir-birlerine ja'rdem beriwdi o'z maqsetleri dep biledi, deydi. Dan'qparastlar qalası xalqı bolsa o'zara bir-birlerin maqtawdı jaqtıradı, olardı birewler ullılawın, ko'klerge ko'teriwin qa'leydi. A'melparastlar ha'm ha'kimiyatparastlar qalası xalqı bolsa ha'mme xalıqlar olarg'a boysınıwdı qa'leydi. Ja'ne bunday qalalarg'a namıssızlar qalası ha'm kiredi onıń xalqı pazıllar bilgen ha'mme na'rseni biledi, tusinedi, lekin a'mel qılıwdı qa'lemeydi.

Biyqarar ha'm adasqan qalalar ha'm bolıp, bul qalalardıń xalıqları a'uelrek o'z ideya ha'm tu'siniklerine iye boladı, keyinrek bolsa bul elga biygana, jat ideyalar kirip qalsa, sol ideyalarg'a berilip ketedi ha'm o'z ko'z-qarasların pu'tkilley o'zgerledi. Bizdin' zamanımızda a'ne sonday vahhabiylar, ekstremistler, terroristler toparına kirip qalg'an kimseler sıyaqlı, olar o'z ata-analarına qol ko'teredi, ustazlarınıń ju'zine tik qaraydı, perzentlerin o'ldiredi. Sebebi olar johıllar, go'rler, olardıń ideologiyası joq manqurt kimseler. Abu Nasr Farabiy bundaylardı o'z da'wirinde -aq ju'da' qattı qaralagan ha'm olarg'a qarsı gu'resiw o'zin insanman dep esaplagan ha'r bir adamnıń a'hmiyetli uazıypası, muqaddas minneti, dep aytıp o'tken. Sonday qalalardan ja'ne biri adashgan qala bolıp, bunday qalada xalıq alımnıń pikirinshe tek g'ana o'lgendan keyin baxıt-ıg'balga erisiu mumkin, degen pikirga ishonadı. İnsan o'z baxıtını o'zi, o'z miynet xızmeti menen jaratadı, degen ideya olar ushın jat.

Farabiydin' pikirinshe, bunday qalalardıń ha'kimleri o'zlerin ha'r qanday jollar menen ilohiy sıpat – nur iyeleri dep tu'sindiriwge ha'reket qıladı. Olar ja'ma'a'ttin' hesh qanday nızam-qag'ıydalarına raya qılmaydı. Aqır-aqıbette olardıń bunday nızamsız ha'reketleri bul shaharlardıń jemiriliwine sebep boladı.

---

<sup>1</sup> Сол шығарма. 162-бет.

Sol ushın, bul shaherlerdegi ha'kimler, a'melparastlar ha'm basqa sol ja'ma'a'tda jasawshı adamlardıń qa'te ha'm illetleri, jinayatları ha'm morallıq jaman peyilleri joq etilse bunday ja'miyetler pazıl ja'miyetke aylanıwı mumkin.

En` jaman qalalar dep, Farabiy razolat (tubanlıq) ha'm badbaxıtlık qalası ha'mde shahha'mtparastlar qalasın esaplaydı. Shıg`armada sonday deyiledi: «razolat (tubanlık) ha'm badbaxıtlık qalası, bunday qala xalqı tek g`ana eyish, ichishda, jinsiy baylanısta xuzur halauatqa erisiwge, sezim lazzetler, ishrat, keyp-sapanın` ba`rshe turlerine umtıladı»<sup>1</sup>.

Bunnan tısqarı, za`ru`riy ıhtiyajlar qalası ha'm bolıp, bunday ja'ma'a't ag`zaları «tek g`ana badan ushın za`ru`r bolg`an na`rseler: azıq-awqat, ishimlik, kiyim-kenshek, turaq-joy, jinsiy baylanıs ha'mde solarg`a erisiw ushın bir-birlerine ja`rdem beriw menen g`ana sheklengen adamlar»<sup>2</sup>. Bunday ja'ma'a't adamlardıń jasawdan tiykarg`ı maqseti joqarı da`rejedegi ra`ha`tleniw.

Farabiydin` pikirine ko`re, bunday ja'ma'a'tte kim fizikalıq ra`ha`tleniu ushın ko`brek qurallardı qolg`a kiritse, sol o`zin ko`brek abıroylı, baxıtlı esaplegen.

Adamlar birlespesinin` en` tuban, en` dahshatlı shahuaparastlar qalası, deydi Farabiy. Bul ja'ma'a'tda bolsa qala xalıqsının` ha`r biri sezimleri tizginin jılawlamay istegenshe o`z meyllerin qandırıwg`a umtıladı.

Jag`daydagı qalaler xalqının` isi ha'm joqarıda aytilg`an maqsetlerge xızmet qıladı. Jag`daydagı qalalardıń ha`kimları ha'm usı qalalar xalqı usag`an. Olar o`zi hu`kimranlıq qılğ`an qalalarda joqarıda aytıp o`tilgen shaxsiy istaklarını tınımsız qandırıwg`a umtıladı. Bunday adamlar etikası zamanago`y sotsiologiyada deviant etika deyiledi.

Sol ushın, bunday peyil-qulıqlı adamlardı ta`rbiyalaw ha'm ja'miyetti tu`rli illetlerden azat qılıw zamanago`y sotsiologiyanın` a`hmiyetli uazıypalarınan. Bul ma`seleni Farabiy orta a`sir sharayatında-aq ko`terip shıqtı ha'm bunday adamlardıń etikası ja'miyet ag`zalarına, olardıń ruwxıy o`mirine unamsız ta`sir ko`rsetiwin qattı aytıp o`tti. Ja'miyetda bunday adamlar ko`paysa, ja'miyet krizisga ju`z tutadı, kerisinshe, ja'miyet olardan jag`dayi bolsa, joqarı abadanlıq ha'm rauajlanıwg`a erisedi.

Bul menen Farabiy ja'miyet qanday bolsa adamlardıń ha'm sonday tu`rin ta`rbiyalaydı, kerisinshe adamlar qanday bolsalar ja'miyettin` ha'm sonday torını jaratadılar demekshi. A`lbette, Farabiy ja'miyetlik turmıstag`ı ba`rshe uaqıya ha'm ha`diyselerge o`z da`wiri sharayatıdan, feodal du`zim mazmunıdan kelip shıg`ıp baha bergen, sol sebepli sol da`wir ja'miyetlerini o`z maqset ha'm uazıypasına ha'm tutqan jolına qarap etikasızlar ja'ma'a'ti, basqınshılar ja'ma'a'ti, ja`bir-zulımg`a tiykarlangan ja'ma'a't, baylıq toplawdı, kayfu-sapanı maqset qılıp alg`an

<sup>1</sup> Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. «Тошкент», «Халқ мероси», 1993, 161-бет.

<sup>2</sup> Сол шығарма. 162-бет

ja'miyetlerge ajratqan. Mın' afsus bunday unamsız illetler bizin' da'wirimizde ha'm ushıraydı. Sol ushın deydi alım, ta'lim-ta'rbiya jolı menen bunday unamsız illetlerdi ha'm adamlardag'ı jirkensh peyillerdi du'zetiw mumkin. Onın' pikirinshe, hu'kimdarlar ha'kimiyatdan o'z shaxsiy ma'pların ta'minlew, patas mayllarını qandırıw, mal-du'n'ya toplau, na'psi balosiga erk beriu, o'zgelerdi o'zine boysındırıw, xalıqtı eziw, aldau, haqoratlash, og'an ha'r qanday jollar menen zulım o'tkeriu quralı sıpatında emes, ba'lki ma'mlekette jasap turg'an ba'rshe puqaralardı milleti, dini, tili, ja'miyetlik abroyı, kelip shıg'ıwınan qatıy nazer, ten' huqıqlılıgın kafolatlash, a'dalatni qarar taptırıw, xalıqtı erkni ha'm azat jasaun ta'miynlew, tınısh ha'm tınısh turmıs keshiriwdi ta'miynlew quralı sıpatında paydalanıwı lazım.

Danışpannıń pikirinshe eger bu illetlardın' aldı alınbasa, olar jıldan-jılga, a'uladtan-a'uladqa o'tip, ja'nede teren' tamır atadı. Na'tiyjede johil ota-onalardan noqobil bolalar du'n'yaga keledi, bu bolsa ja'miyet ha'm ma'mlekettin' keleshegin qa'wip astında qaldıradı.

Alım sonday deydi: «Bazı qalalar (yaki ma'mleket) boladı, olarda pu'tkil xalıqtın' pikiruzikri, aqıl-idroki baylıq toplau, mal-du'n'ya arttırıwg'a qaratılğan boladı. Olardan shıqqan hu'kimdarlar ha'm basshılıqtı mal-du'n'yanı ko'beytiriude dep biledi. Sonın' ushın ha'm olar erteli-kesh mal-du'n'ya toplau ha'reketinde boladılar. Bunday basshılardıń qol astındag'ı ishlegen qala xalıqlarında tu'rli buzıq odatlar, shahvoniy na'psi, bir-birlarını kwrolmaslik, bir-birlarını talash, dushpanlıq, nıza-ja'njeller payda boladı. A'ne sonday qala xalıqlarınan maylları turine bolg'an a'ulad tuwıladı»<sup>1</sup>

Na'tiyjede deydi alım, - bunday ja'miyet kriziske ju'z tutadı. Shu bois, Farabiydin' pikirinshe, bunday illetlardın' o'z uaqıtında aldı alınsa, ja'miyet ushın ha'm xalıq ushın ha'm aynı muddao bolar edi.

Sonday qılıp, Abu Nasr Farabiy insaniyat ja'miyeti, onın' kelip shıg'ıwı, basqarıw usılları ha'm quralları haqqındag'ı o'z ustazlarının' hoyalerine, aldın'g'ı teoriyalıq miyrasqa tayanıp, o'zinin' turmıslıq gu'zetiwleri ha'm oylaoları tiykarında ja'miyet ha'm ma'mleketinng tu'rlerin, ko'rinislerin, ma'mleket ha'm ja'miyet kelip shıg'ıwının' tiykarg'ı sebepların, ja'miyette adamlardıń ja'ma'a't bolıp jasau nızamların bayan etken.

## **1.2. Abu Ali İbn Sino ha'm Abu Rayxan Beruniydin' ja'miyet, ma'mleket ha'mde ja'miyetlik siyasiy qatnasıqlar teoriyasına qosqan u'lesi**

---

<sup>1</sup> Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. «Тошкент», «Халқ мероси», 1993, 166-бет.

Oraylıq Aziyadag'ı ilm-pa'n ha'm ma'deniyat rauajlanıwına qomusiy alım Abu Rayxon Beruniy(973-148 jıllar)din' ha'm o'zine ta'n ornı bar. U ja'han pa'nida, ha'tte qosıqiyatda ha'm sezilarli iz qaldırgan. Xorezm Ma'mun akademiyasida xızmet ko'rsetken ullı alımlardan bolg'an, og'an ko'brek dan'q keltirgan, onı basqargan, maqtanıshı bolg'an. Onın' ilimiy miyrası og'ada ko'p qırralı bolıp, sol da'wirdegi derlıq ha'mme pa'nlerdi o'z ishine qamrab alg'an.

Beruniydin' 154 ta awdarması, tu'rli hajmdag'ı shıg'armalar, jazıwmalar jazg'anligi haqqında mag'lıwmatlar bor, lekni bizgeshe 30 ı etib kelgen.<sup>1</sup> Bu shıg'armalarında, bir ta'repten Oraylıq Aziya, a'yyemgi Yunon ha'm Hind oyshıllarının' aldın'g'ı da'stu'rларını do'retiwshilik rivojlantirgan bolsa, ekinshi ta'repten, onın' jetikligi, oylar shegarasının' ken'ligidan da'lalat beredi. Beruniy ta'repinen «sebeplerdin' sebepi» – insan ha'm insaniyat ja'miyetinin' ju'zege keliwi ma'selesının' qoyılıwı dıqqatga sazawardir. Bu tuwrıda u «a'yyemgi tariyxlardın' en' a'yyemgisi ha'm belgili bashariyatdin' boshleniuidir»<sup>2</sup>, deb jazadı. Demek, alım bul ma'selede ratsionalizm pozitsiyasında turg'an, insanlar ortasındag'ı tafovutni e'tirof etken, tek g'ana sırtqı parqlar haqqında pikir ju'rgizgen, adamlardın' ishki du'zilisi ha'm sho'lkemlestiriu tabıwı ba'rsheda ulıwmalıq degen juumaqqa kelgen.

Beruniyge «Hindstan», «A'yyemgi xalıqlardan qalg'an esteliklar», «Mineralogiya», «Geodeziya» usag'an iri shıg'armaları toa ma'nide ja'hanshumul dan'q keltirgen.

«Hindstan» shıg'arması ha'm ko'lemi, ha'm a'himiyeti ta'repinen Beruniy shıg'armalarındın' en' irisi esaplanadı. Ol 13 jıl dawamında alıp barıl'g'an ilimiy qidiruv isleri na'tiyjesinde jazıl'g'an ha'm 80 bapтан ibarat. Shıg'armanı jazıw ushın 1 jıl 8 ay ketken (1030 jıldın' 30 aprelinen 1031 jıldın' 19 dekabrıne shekem). «Hindstan»ga wxshagan shıg'arma ulıwma pa'n tariyxında ushıramaydı. Onda hindlardın' tariyxi, pa'ni, u'rp-a'deti, siyasiy, ekonomikalıq ha'm ja'miyetlik auhalı, isenimleri, material, ta'n'ri, a'lem, insan, jan usag'anlarg'a bolg'an ko'z-qaraslar olardın' dinları, dinların' kelip shıg'ıwı, tariyxi, payg'ambarları, anıq pa'nlar tarawsındag'ı ilimler, u'lke ha'm qalalardın' shegaraları ha'm olarg'a tiyisli bolg'an a'psana ha'm tariyxlar, jazıw ha'm tilları, qosıq ha'm vaznleri, olardın' sol da'wirdegi siyasiy, ekonomikalıq ha'm ja'miyetlik auhalı usag'an ma'seleler sheberlıq menen bayan etilgen.

Beruniy musulmonlar menen hindlardın' u'rp-a'detleri ortasındag'ı parqlardı analiz qılıp, olardın' geografik sharayatlarg'a baylanıslıgın aytıp o'tedi. Tillardın' tu'rlisheligin ha'm geografik faktorlarg'a baylanıstıradı, insannardın' toparlarg'a

<sup>1</sup> Shasiddinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. –T.: «Sharq», 2010, 232-bet.

<sup>2</sup> Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар).-Т.: «Халқ мероси», 2001, 107-бет.



ajralib ketiwi ha'm bir-birlarınan uzaq turıwların tillerdin' tu`rlishe bolıwı tiykarg`ı sebeplarınen dep ko`rsetedi.

Onın' «Geodeziya», «Mineralogiya», «A`yyem xalıqlardan qalg`an estelikler» usag`an shıg`armalarında ha'm tariyx, a`debiyat, tiltanıwka tiyisli qımbatlı mag`lıwmatlar bor. U tariyxtı bayan qılıwda diniy isenim ha'm irqlardan qatıy na`zer, a`dil turıw ta`repdarı bolg`an. Salıstırmalı analiz metodınan ken` paydalangan. Ma`selen, hind pa`ni ha'm filosofiyası, hindlardın' diniy isenimleri ha'm u`rp a`detleri haqqındag`ı mag`lıwmatlardı yunon filosofiyası ha'm mifologiyası menen salıwtıradi.

Beruniy hind filosofiyasını jarıtıwda o`zinin' shınlıq printsipinen kelip shıqqan halda jiddiy o`zgertioldı kiritipesten, ba`lki usı mashqalanı analiz qılıwda bizgeshe jetip kelmegen dereklerge tiykarlangan. İlimiy shınlıq onın' to`mendegi so`zlerida o`zinin' jarqın ko`rinisin tapqan: «Bul (yag`nıy «Hindstan») kitap tartısıw kitabı emes, sonın' ushın bul kitapta dushpanlar kelbetin keltirmeymen ha'm haqıyqattan shetke shıqqanlarga qarsılıq ko`rsetpeymen. Bul tek g`ana bayan qılıw kitabı»<sup>1</sup>.

Beruniy hind filosofiyasının' mashqalaları, sonın' ishinde, qudaydı ta`riyplew haqqında pikir ju`riter eken, ha`r bir milletda oqımısılı ha'm oqımısılı bolmag`an qatlamlardıń isenimleri sonın' ishinde diniy ma`selelerge tiyisli ko`z-qarasları arasında a`hmiyetli parq barlıg`ın qayd qıladı.

«Oqımısılı xalıqlar Qudaydı mavhum ideyalar formasıda tushunsalar, oqımısılı bolmag`an xalıqlar bolsa ob`ektlardı tek g`ana sezimiyot arqalı idrok etiwadi»<sup>2</sup>. Beruniy usı parqlerdi qatlamlardıń ja`miyetlik ha'm ag`artıwshılıq abroyı ko`z qarasınan anıqlashga ha`reket qıladı. U joqarı ha'm avom qatlamlardıń parqını tiykaran ilm menen baylanısları borligiga qarab ajratgan. Demek, quday haqqındag`ı tasavvurlardıń xılma-xılligini na`zerda tutıwdın' ja`miyetlik a`himiyeti sonnan ibaratki, eger olar na`zerda tuılmasa, ja`miyetda shu ywnalishdag`ı kelishmovshılıq ha'm tafovutlardın' keskinlashishiga alıp keliwi mumkin.

Bolardan ko`rinedi, Beruniy hind filosofiyasını analiz qılıwda og`an bir ta`repleme jandasto`mengian, ba`lki bar imkaniyatlardan kelip shıg`ıp a`dil, onın' haqıyqıy mazmunını ashıp berishga ha`reket qılğ`an. Alımnın' hind diniy-filosofiyalıq ag`ımlarınin' metafizikasın ha'm faktologik anıqlıgı ha'm o`zi ashqan filosofiya tariyxı, rauajlanıwdın' ma`lim nızamlıqları ko`z qarasınan analiz qılınıwı og`an hind oylarınin' da`stu`rliri ha'm mazmunını ha'mde ulıwmalashtirilgan manzarasını ko`rsetishga imkan berdi.

<sup>1</sup> Жўрақулов Ф. Жаҳон фанида Беруний томонидан Ҳинд фалсафасини ёритишнинг баҳоланиши масалалари, «Фалсафа ва ҳуқуқ», 2005, 4-сан, 13-бет.

<sup>2</sup> Сол шығарма. 15-бет.

Ulıwma alg`anda, Beruniy hind dinları ha`m filosofiyası haqqında arab tilinde en` jarqın sahifalardı jarattı. U ja`han pa`nıda hand oylarının` tariyxı haqqında jazg`an avtorlar arasında en` a`hmiyetli orınlardan birini iyeleydi. «A`yyemgi xalıqlardan qalg`an estelikler» shıg`armasında patshalar ha`m belgili shahslar tariyxı ha`m sol da`wir madaniyatına tiyisli etnografik mag`lıwmatlar berilgen. Shıg`armanın` qımbatı sonda, ol islamg`a shekem bolg`an pu`tkil bir da`wirdi u`yreniuge a`hmiyetli derek bolıp xızmet qıladı. Onda yunonlar, rimlikler, iraniyler, sug`diyler, xorezmlikler, juldızg`a sıyınıwshılar(xorroniyler), qibtıyler, xristianlar, yahudiyler, islamga shekem bolg`an arablardın` jıl esapları, tu`rli bayram ha`m belgili kunleri anıq suuretlenge, ko`p xalıqlardıń ruwxıy o`miri ha`m tariyxına tiyisli qımbatlı mag`lıwmatlar berilgen.

Beruniydin` a`hmiyetli ideyalarından biri materiallıq faktordın` a`himiyetin e`tirof etiwı. Ol insanlar o`zlerinin` za`ru`riy za`ru`rlıqlarını qandırıw ha`m basqalardan o`zin himoya qılıw ushın, birlesken halda jasau ha`m islewg`a ma`jbu`rdılar, olardıń za`ru`rlıqları tu`rli-tuman ha`m ko`p boladı, tek g`ana bir neshshe adamlar birlespesigina onı qandırıwı mumkin, deb ko`rsetedi. Onın`cha, adamlar ja`ma`a`tsi o`zara ja`rdemge, bir-birleri menen tınısh tatıw jasauga, ulıwmalıq ma`p ushın islewge tiykarlanıp du`zilisi lazım.

Beruniy miynetin` ja`miyette tutqan ornı ma`selesinde ha`m og`ada qımbatlı pikirlerini bayan qılğ`an. Bul haqqında ol «insannın` qadir-qımbatı o`z uazıypasın joqarı da`rejeda orınlauıdan ibarat; sonın` ushın insannın` en` tiykarg`ı uazıypası ha`m ornı miynet penen belgilenedi, insan o`z maqsetine miynet arqalı erisedi»<sup>1</sup>, dep jazg`an edi. Onın` pikirinshe, adamlardıń mijazı (temperamenti) ha`m qabiletleri menen tu`rlishe. Sog`an ko`re, maqsetlerinde ha`m parq bar. Bul jag`day miynet taqsimotını, u bolsa miynetni qa`dirlash lazımlıgın keltirip shıg`arg`an. Na`tiyjede pul payda bolg`an ha`m o`zara almashınuvdin` ulıwmalıq wlchov ekvivalenti uazıypasın orınlau arqalı insanlar za`ru`rlıqlarını qondıra boshlegen. Puldan notuwrı paydalanısh aqıbetida jamanlık,

Bu olardıń o`miri ha`m mal-mulkin himoya qılıw ha`m qwriqlash jolida badan charchashıdan ibarat»<sup>2</sup>.

Beruniydin` pikirinshe, ta`biyatınan basqarıwg`a mojıl bolg`an ha`kim o`z pikiri ha`m qararlarıdaqatıy bolıwı, o`z islerin a`melge asırıwda filosoflardın` nızamlarına bwysonıshi, yaratuvchanlık sanasına iye bolıwı, a`sirese diyxanlar haqqında ko`brek g`am eyishi lazım. Beruniy «a`dil ha`kimnıń tiykarg`ı uazıypası

---

<sup>1</sup> Буюк сиймолар, алломалар, 1-китоб,-Т.: «Халқ мероси», 1995, 51-бет.

<sup>2</sup> Сол шығарма. 51-52-бетлер.

joqarı ha'm to'mengi qatlamlar, ku'shliler ha'm ku'shsizler arasında ten'lik, a'dalat ornatiwdan ibarat»<sup>1</sup>, deb aytıp o'tedi.

Du'n'ya ilim-pa'ni ha'm ma'deniyatı tariyxında Shıg'ısta «Shayx ar-raıs» (danışpanlar sardarı, alımlar baslıg'ı), «Sharof al-mulk»(u'lke, ma'mlekettin' abroyı, dan'qı), «Hu'jjet al-haqq» (danışpan, ilajkor wa'zir), Warbda «Avitsenna» atı menen belgili bolg'an qomusiy alım Abu Ali İbn Sino (980-1037 jıllar) din' boy ilimiy ma'deniy miyrası ha'm a'hmiyetli orın tutadı. U 480 dan artıq shıg'arma jazg'an bolıp, bizgeshe olardın' 242 si etib kelgen: 80 i filosofiya, ilohiyotha'm tasavvufga, 43 i tabobatga, 19 tasi mantiqqa, 26 tasi ruhtanıwka, 23 i meditsina ilmiga, 7 i astronomiyaga, 1 i riyoziyotga, 1 i musiqaga, 2 tasi kimyoga, 9 tasi a'dep ilmiga, 4 tasi a'debiyatga, 8 tasi basqa alımlar menen bolg'an jazıwmalarg'a tiyislidir<sup>2</sup>. Ja'miyetlik ma'seleler, sonın' ishinde davdat basqarıwı ma'selesida İbn Sino Farabiydin' «Pazıl adamlar qalası» shıg'armasında bayan etilgen pikirlerga jaqın turadı. U qalanın' ma'deniyat, a'dalat ha'm ekonomikalıq abadanlıqni ta'miynlewshi du'zim deb biledi. Onın' pikirinshe, en' joqarı paziylet teoriyalıq danalıq emes, ba'lki turmısqa tadbıq etilgen, adamlarg'a payda keltiriwshı, aql-zakauatdır.

İbn Sino insang'a ob'ektiv materiallıq protsess deb qarag'an. Onın' pikirinshe, en' da'slep tog'u-toshlar, son' wımlık ha'm hayvonlar, nihoyat rauajlanıw o'nimi sıpatida insan payda bolg'an. İnsan basqa janzattılardan so'zlashuv tili (baja'neti), aql-idroki ha'm oyları menen ajralib turadı. Adamlardın' ja'miyetke birlashib jasaolarının' tiykarg'ı sha'rti ba'rshe ushın bir xilda bolg'an aqlga muwapıq nızamlar ha'm a'dil sudlov tiykarida a'melge oshiriletug'ın o'zara tınısh birge islesiwdir.

İbn Sinanın' ja'miyetlik turmıs haqqındag'ı ta'liymatida a'dalat, tınıshlıq, jaqsılık ha'm ha'mdoslıq hu'kimran bolg'an ideal ma'mleket haqqındag'ı ideyaları a'hmiyetli orın iyellaydı. Onın' pikirinshe: 1) bu ma'mleket basında ma'ripatpa'ruar shax turadı; 2) ja'miyet ag'zalarının' ba'rshe paydali miynet menen shug'ullanadılar. Miynet qila olmaytug'ınlar ha'm betoblar ja'miyet jamg'armasidan ja'rdem aladı. Bul jamg'arma salıqlar ha'm xayr-ehsonlardan sho'lkemlestiriu topadı; 3) xalıq ha'kimshilik isler menen shug'ullanıwshılar (hu'kimdarlar), islep chiqarıwshılar (miynetkashlar) ha'm a'skeriyler (a'skerlar)danibarat uch qatlamga boysınadı; 4) ba'rshe materiallıq baylıqlar ten' bo'linedi ha'm misli ko'rilmegen u'lken baylıq ha'm, qashshoqlik ha'm bolmaydı; 5) ha'mme adamlar hadal miynet ha'm sawda menen shug'ullanganlıgi arqalı urıslar bolmaydı, ma'mleketlar ortasındag'ı qatnasıqlar tınısh jol menen hal etiledi;

<sup>1</sup> Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар).-Т.: «Халқ мероси», 2001, 109-бет.

<sup>2</sup> Shasiddinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. –Т.: «Sharq», 2010, 228-231-betler.

6) adamlar ja'miyetdag'i ta'rtiplar ha'm tiyisli ta'rbiya quralsida o'zlerinin moralliq tabiatlarini o'zgartedilar ha'm uzaq umr ko'redilar, adamlardin' bir-birine qarsı ha'reketlari joyiladi topadi.

Ibn Sino ideal ma'mleket ju'zege keliwinin' tub tiykarlarini en'en' da'slep adamlardin' uqarsian, olardin' miynetidan, a'dep-etika ha'm ta'rbiyasidan izlegen. Onin' ja'miyet ag'zaları, sonin' ishinde, hu'kimran qatlamlar ha'm a'meldolardin' moralliq ta'replari haqqindag'i pikirleri ha'm u'lken a'himiyetga iye. Bu adamlar basqalarg'a salıstırg'anda ko'brek moralliq kamol tabıwi lazı. Olar qalbinin' pokligi siyasatdin' tiykarg'i printsipi bolıwı kerek, deb aytip o'tedi. Sebebi nopok hu'kimdar ha'm a'meldarlar jaman nızamlar shıg'arıwi ha'm yaki jaqsı nızamlardi notuwrı tadbıq etıwi, yaki ulıwma alg'anda nızamlardi poymol etıwi mumkin. Ibn Sino ma'mleket baslıqlarının' ish ju'ritıwları, shaxsiy sıpatları haqqında ha'm qımbatlı pikirlerini alg'a su'rgen. Ayrim hu'kimdarlardın' o'z a'tirapiga g'iybatchi, chaqimchi, legenbardor mulazımlardi toplauni, tuwrıso'z ha'm haqıyqatni yoqtırmalıklarını tanqid qilg'an ha'mde o'z a'tirapiga sadoqatlı, aqlli ha'm tuwrı maslahatlar berıwshı adamlardi twplovchi a'dil ha'm oqıl hu'kimdarlardi a'rman qilg'an<sup>1</sup>. Eger adamlar o'zlerin basqara alıw ilimin iyelep alsa, shan'araq ag'zaları, ja'miyet tu'rli qatlamları ortasındag'i baylanıslar bekkemlanip, qatnasıqlar uyg'unlashib barsa, bunday ja'miyetni siyasiy basqarıw oson boladı, deb aytip o'tken.

Ibn Sino ja'miyetdag'i a'piwayı ten'sizlikni e'tirof etken ha'm ba'rshe adamlardın' bayıp ketiwlerine, yaki kerisinshe, kambag'allashib ketiwlerine qarsı shıqqanlar. U egerde ba'rshe adamlar birdek bayıp ketse bir-birlerine ja'rdem berıw imkanıyatı tawsıladı, egerde ha'mmesi kambag'allashib joqsillarg'a aylansalar ocharshılıqdan o'lip ketedi degen pikirde bolg'an<sup>2</sup>. Adamlardı o'zara birliqte birge islesiude jasauga shaqırg'an, xalıqlar ha'm ma'mleketlar arasında tınıshlıq bolıwını, ma'mleketti a'dalatlı ma'ripatpa'ruar shaxlar basqarıwın, ja'miyette ilimpa'n, ma'deniyat rauajlanıwın a'rman qilg'an. A'dalatlı nızamg'a pu'tkil xalıq hu'kimdar ha'm ha'tte payha'mbarlar ha'm boysınıw etıwi lazı, eger ma'mleket baslıg'ıdin' o'zi a'dalatsizlikka jol qoysa, xalıqtın' og'an qarsı qo'zg'olon ko'terishga haqqı bor, ja'miyet bonı qollap-quwatlawı kerek, deb esaplegen. U ha'r bir adamnı o'zin-o'zi basqarıw ilmini iyellashi ideyasını ha'm alg'a su'rgen. Ibn Sinanın' ja'miyetlik turmısqa tiyisli pikirleri «Kitap ash-shifo», «Kitap un-najot», «Donishnoma» usag'an shıg'armalarında berilgan.

Ibn Sino o'zinin' ko'ptarmoqli o'nimli xızmeti, bay miyrası menen ja'han ma'deniyatı rauajlanıwıda u'lken rol oynadı. O'z xızmeti, ilimiy xızmetinde Oraylıq Aziya, jaqın ha'm orta Shıg'ıs ma'mleketlarıdag'i joqarı ma'deniy

<sup>1</sup> Пулатов Х., Сулаймонов Қ. Сиёсатшуносликка кириш. Фарғона, 1994, 90-91-бетлер.

<sup>2</sup> Сол шығарма. 90-бет.

ko'terinkilik, ma'deniy «Oyanıw» din' ruwxıy jetiskenliklerin mujassamlashtira oldi ha'm bu menen pu'tkil Shıg'ıs ha'm Evropadag'ı ag'artıwshılıq, ma'deniyat rauajlanıwına u'lken ta'sir ko'rsetti.

Oraylıq Aziyada ja'miyetlik pa'nler temasında Kaffol Shoshiy (903-970 jıllar), Abu Abdulloh al-Xorezmiy (o'limi 997 jıl), İsmoil Jurjaniy (1042-1136 jıllar), Mahmud Chag'maniy (12-13 a'sirler) usag'an alımlar ha'm xızmet etken.

Arab alımı İbn Xallikonnın jazıwınsha nızamtanıwshılardan da'slep, «Xusni tez» («Dialektika go'zallıg'ı») degen shıg'arma jazg'an alım Kaffol ash-Shashiy bolg'an<sup>1</sup>.

Sunday qılıp joqarıdag'ılardan ko'rinedi IX-XII a'sirlerde jasap xızmet etken, ma'deniy «Oyanıw» jetiskenliklerin birlestirgen ullı alımlar o'zlerinin o'nimli xızmetleri, bay ilimiy miyrasları menen keyingi ja'miyetlik siyasiy pikir rauajlanıwına u'lken ta'sir ko'rsetti. Qomusiy ilim iyesi bolg'an bul alımlardıń shıg'armaları XII a'sirden baslap latin tiline, keyinchalik du'n'ya xalıqlarının tu'rli tillerine awdarma qilindi ha'm ilim-pa'n g'a'ziynesine biybaha u'les bolıp qosıldı.

### **1.3. Nizamulmulktin' «Siyasatnama yaki Siyar ul-mulk», Kaykovusdin' «Qobusnama» shıg'armalarında ma'mleket basqarıwı ha'm siyasiy jetekshilikka tiyisli ko'z-qarasları**

Nizamulmulk (1017, Tus - 1092, Nahovand) — Saljuqiylar ma'mleketi **a'rbabı** Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn İshoq at-Tusiyydin' atag'ı, «Nizamulmulk», yag'nıy mulktin' **nızamı**, ta'rtpi atı menen dan'q qazang'an. Nishapur ha'm Mervte oqıp, er jetip, Balxqa barıp, Ali ibn Shadan xızmetine kiredi. Keyinsheli ol Dovud ibn Mikoilga dabir boladı. Saljuqiylar shaxı **Alp Arslan** sarayında wa'zirliq a'meline shekem ko'teriledi. 1072 jılı Alp Arslon **o'ltirilgen son'**, onın' ulı, 17 jasar **Malikshax** (1072-1092 jıllar) sarayında Nizamulmulk wa'zirliq qılıp, derlıq ma'mlekettin' ha'mme islerin o'zi alıp barg'an. Malikshax onı o'z **g'amxori** — atabek dep atag'an.<sup>2</sup> Nizamulmulk ma'mlekette iri mu'likdarlar ha'm **qa'wim** baslıqlarının' ayırmashılıq (separatistik) ha'reketlerine qarsı gu'resip, ma'mleketti basqarıw islerin oraylastırıw siyasatin **o'tkeren**. 1067 jılı Bag'datda «Nizomiya» aqoyid ha'm huqıq mediresesin **qurdıradı**. 1091 jılı «Siyasatnama» («Siyar ul-muluk») shıg'armain jazadı. Onda ma'mleket basqarıwına baylanisli derlıq ha'mme **qag'ıyda** ha'm nızamlar, usıl ha'm qurallar, qazı ha'm qazıxana isleri, a'sker ha'm sarbazlar, xızmetshi ha'm shaxsiy sarbazlar ma'seleleri, saraydag'ı

<sup>1</sup> Қаранг: Маънавият юлдузлари. (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар).-Т.: «Халқ мероси», 2001, 85-бет.

<sup>2</sup> Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2003, 348-349-бетлер.

saqshılar pasbanlar uazıypaları, olardıń ayılıqları, pochta ha'm ayg'aqshılıq (razvedka) isleri, olardıń materiallıq ta'repları, ha'tte shaxtıń shan'araq isleri, salıq ha'm xiraj, zakat ha'm uaqıp ma'seleleri ha'm orın alg'an. Shıg'armanın tiykarg'ı ideyası sonnan ibarat, wa'zir Nizamulmulk. shax ha'm ha'kimlerdi adil insapqa, sulh ha'm mu'riubetke, ma'mleketti aqılana basqarıp, qatıy qag'ıyda ha'm ta'rtıp ornatiwg'a, a'meldarlardı hu'jdanlı, pa'k, hadal ha'm iymanlı bolıwg'a, ma'mleket abadansılıg'ı, onıń xalıq abadlıg'ı, tınıshlıq ha'm tatıwlıgını ta'miynlew ushın ha'reket qılıwg'a shaqırıw qıladı. Nizamulmulk Bag'dod safari jolida yollangan qotıl tig'ıdan halok boladı.

Adib Nizamulmulkdin "Siyasatnama" yaqi "Siyar ul-muluk" shıg'arması saljuqiyler dinastiyasınıń ma'mleket basqarıwı tarawındag'ı siyasiy da'stu'ri sıpatıda itibarga sazawar derek bolıp, ol o'zbek milliy ma'mleketshiligi tariyxında ha'm ayırıqsha qımbatqa iye. Shıg'arma IX-X a'sirlerde hu'kim su'rgen dinastiyanıń siyasiy da'stu'ri bolıp, onda orta a'sirlerde Orta Aziya ha'm İranda VI a'sirden tap XI a'sirge shekem bolg'an a'hmiyetli siyasiy uaqıyalar bayanı ha'm ideyalıq-ideologiyalıq protsessler ju'zesinen tariyxıy mag'lıwmatlar keltiriledi. Shıg'armada ushıraytug'ın tariyxıy-filosofiyalıq ha'm ma'mleket basqarıwına tiyisli mag'lıwmatlardı to'mendegi toparlarga ajıratıw mumkin:

- siyasiy tariyxqa tiyisli mag'lıwmatlar;
- ja'miyetlik-ekonomikalıq turmısqa tiyisli mag'lıwmatlar;
- ruwxıy turmısqa tiyisli mag'lıwmatlar;
- islam mazhabları ortasındag'ı gu'reslar tariyxına tiyisli mag'lıwmatlar;
- basqarıwdıń diniy ha'm du'n'yalıq printsipları;
- siyasat filosofiyası, o'zin o'zi basqarıw institutları.<sup>1</sup>

Nızam u'stinliginin siyasiy-a'meliy ta'repları nızamlardıń patsha ha'm sultanlar ta'repinen qabıl qılınıwı siyasiy xızmet bolıp, olar xalıq (xalıq) o'miri menen baylanıslı. Birinshiden, patsha ta'repinen pa'rmanlar jazılıp, xalıqqa tanıstırıp barıladı. Bul a'piwayı jag'day bolıp ko'rinsede, ha'zirgi siyasattanıw ushın ha'm qol keledi. Biraq ol ja'miyet o'mirine ta'n ta'rizde ba'rha islep turıwı sha'rt. A'ne sonda siyasiy institutlar, sonıń ishinde, olardıń atqarıwın ta'miynlewshi basqarıwlar ha'm turmıs talaplarınan arqada qalmaydı. Bul tarawda O'zbekstan Respublikası Prezidenti İslam Karimov haqlı ra'wishte, ha'r qanday pa'rman, qararlar puqaralardıń du'n'yaqarasına aylanıwı ushın u'git-na'siyat islerine ilimiy-a'meliy ta'repten jandasıw a'hmiyetliligin aytıp o'tken edi. Ekinshiden, egerde pa'rmang'a unamsız qatnas bildirilse yaqi onıń atqarıwı sozılıp ketkenligi haqqında xabar etse, patsha juwapker shaxslar ushın jaza belgilegen (olar o'z jaqınları bolsa ha'm). Sebebi, oraylasqan ma'mleket siyasatı

---

<sup>1</sup> Қаранг: Низомулмулк, Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк, -Т.:, 1997.

shax pa'rmanına so'zsiz boysınıw talap qıladı. Bul sol da'wirdin' en' joqarı siyasatı edi, a'lbette.

U'shinshiden, shax, sultan pa'rmanları ba'rshege tiyisli, onı ha'tte hu'kimdarg'a jaqın adamlar ha'm buzıwı mumkin emes. Sonın' ushın ha'm Nizamulmulk nızam ha'm siyasat aldında ha'mmeni ten', dep qarag'an. "Siyasatnama" shıg'armasında ma'mleket basqarıwı haqqında ken' pikir ju'ritilgen, ondag'ı ra'wayatlar, hikayalar, aforizmler Nizamulmulkdin' ja'miyet ha'm ma'mleketti basqarıw, filosofiya, etika ma'selelerine tiyisli juuapları. Shıg'armada ja'miyet ha'm ma'mleketti basqarıw ma'seleleri filosofiyalıq-a'dep-ikramlıg'ıy jandasıw arqalı ashıp berilgen. Danışpannıń siyasiy-filosofiyalıq ko'z-qaraslarında patsha (sultan), xalıq (xalıq) ha'm shaxs (puqara) ortasındag'ı qatnasıqlarda birlikti ta'miynlew tiykarg'ı orında turg'an.

Nizamulmulk oraylasqan ma'mleket qurıw ta'repdarı. Tuwrı, ol oraylasqan ma'mleket payda etiw ushın ja'miyetlik-siyasiy jobalar, keleshekli da'stu'rlerdi usınıs qılmaıdı, lekin reformalar o'tkeriwdi ortag'a taslaydı. Onın' qatnasıwshıları patsha (sultan) menen xalıq (avom), a'meldar(xızmetshi)lar menen adam(puqara)lar arasında kelisim qatnasıqların qatar taptırıwg'a qaratılğ'an.

İnsanpa'ruar patsha ma'mleketti uzaq basqaradı, xalıq pa'rauanlıg'ın oylaydı, zorlıq isletpeydi. «Kim insanpa'ruarlıqqa shından umtılsa, ol hesh qashan jaman isler qılmaıdı... Kim insaniylıqtı su'yse, onnan joqarı na'rse joq dep esaplaydı», degen ideyanı o'z da'wirinde alım Konfutsiy ilgeri su'rgen edi. Bunday ideyalardı Nizamulmulkte ha'm gu'zetiw mumkin. Demek, insanpa'ruarlıq shaxslarara qatnasıqlardan g'ana ibarat emes, ol ja'miyet ha'm ma'mleketti basqarıwg'a ha'm tiyisli uaqıyalıq. Tuwrı, bazıda Nizamulmulk insaniylqtı kishilerdin' u'lkenlerge hu'rmet ko'rsetiwı, dep ha'm analiz qıladı. Keyin usı analizdi patsha (sultan) ha'm xalıq (xalıq), a'meldar (xızmetshi) ha'm puqara (insan), ma'mleket ha'm shaxs qatnasıqlarına ko'shiredi. Qanday bolmasın, ja'miyet ha'm ma'mleketti basqarıwda insaniylıq, insanpa'ruarlıq printsiplarına tayanıwg'a shaqırıw - Nizamulmulk xızmetindegi ullılıq ta'repi esaplanadı.

Xalıq, adamlar, a'meldarlardıń qanday sıpatlardı o'zinde qa'liplestiriwi yaki ullılawı patsha (sultan)dag'i paziyletlerge tikkeley baylanıslı. Bul orında Shıg'ıs xalıqlarına ta'n bolg'an «arbanın' u'lken do'n'gelegi qayjerden ju'rse, kishi do'n'gelek ha'm sol jerden ju'redi», degen maqal eske tu'sedi. «Xalıqtı o'z izinen eriuge ma'jbu'r qılıw mumkin, lekin ol ne ushın ma'jbu'r qilinatırg'anın bilmasa, ma'mleket ushın jaman». «Hu'kimdar o'z a'dep-ikramlıg'ın du'zetpese, u kishi adam, xalıq a'dep-ikramlıg'ın ha'm du'zete almaydı», "a'depsizlik aqır-aqıbette

ma'mleketti, basqarıwdı kriziske alıp keledi..."<sup>1</sup> Bunday siyasiy ko'z-qaraslar Nizamulmulk shıg'armasının maqsetin bayan qıladı.

Eger Nizamulmulk Makiavelli, hu'kimdar xalıqtı, ma'mleketti ku'sh penen, qural isletip uslap turıwı za'ru'rılgın aytsa, Nizamulmulk siyasiy ta'repten basqarıwdı jaqlaydı. So'zsiz, Nizamulmulk Makiavelli a'yyemgi Rim ha'm Gretsiya ma'mleketlerinde qa'liplesken basqarıw usılların u'yrenip, olardan za'ru'r juumaqlar shıg'arıp, despotıyanı ilgeri su'redi. Ha'kimiyatta tu'rli ma'pler, umtılıwlar soqlıg'ısadı, olardıń ba'rshesini qollap-quwatlaw patsha (sultan)nı tiljalawlıq qılıwg'a, na'tiyjede ulıwma ma'plerdi umtıwıg'a ma'jbu'r qıladı. Usı na'zerden, Nizamulmulk Makiavelli hu'kimdar ku'sh isletiwge ma'jbu'r, dep esaplaydı.

Sonday qılıp, ma'mleketti basqarıw sol da'wirge salıstırğanda o'zine ta'n funktsiyalardı atqardı. Maqsetti belgilew ha'm siyasiy da'stu'rlestiriu solardıń tiykarg'ıları. Bul funktsiyalar bir-birleri menen tıg'ız baylanıslı. Ja'miyetlik qatlam, kishi topar ma'plarına mas keliwshi maqsetler dizimin, sonday-aq, onı a'melge asırıw ushın za'ru'r strategiya ha'm taktikani islep shıg'ıw - ha'r qanday siyasattın tiykarg'ı uazıypası.

Kaykovusdin «Qobusnama» shıg'arması - Shıg'ıs ha'm Oraylıq Aziya xalıqları arasında ken' tarqalgan a'dep-ikramlıqlı-ta'limli shıg'arma, parsı-tajik ko'rkem prozanın birinshi ha'm iri esteligi (XI-a'sir). Tabaristan (Mazandaran) hu'kimdarı Shams al-Majoqarı Qabustın aqlıg'ı Unsur al-Majoqarı (Kaykovus, 1021—98) ta'repinen parsı tilinde jazılğ'an (1082—83) ha'm «Nasihatnamai Kaykovus» dep atalg'an. «Qobusnama» usı shıg'armanın o'zbekshe awdarması. Avtor shıg'armanı ulı Gilonshaxqa bag'ishlag'an.<sup>2</sup>

«Qobusnama» tiykarın Quran suraları, Muha'mmed (sav)din xızmeti ha'm ko'rsetpelerin bayanlawshı hadisler, hikmetli hikayalar quraydı. Shıg'arma 44 bapı ibarat. Da'slepki 4 babı Haqtı tanıw, Payg'ambarlardın xılqatı (jaratılıwı), Alla nematine shu'kir qılıw haqqında bolıp, qalg'an 40 babı ata-ananı hu'rmetlew, ilimiy bilimlerdi, ko'rkem-o'nerdi iyelew, a'skeriy, sawda, diyxansılıq isleri ha'm o'nerdi u'yreniu, a'dep-etika qag'ıydalarına raya etiw, perzent ta'rbiyası, saxauat ha'm juwanma'rtlik usag'an ko'plep ma'selelerdi o'z ishine aladı. Shıg'armada o'ner ha'm ilim ja'miyet rauajlanıwının tiykarg'ı faktorları dep qaraladı. Adamlar 3 toparg'a bo'linip, olardıń ja'miyette tutqan ornı belgilenedi; adamlardıń paziyetleri ha'm 3 toparg'a bo'linedi: aqıllıq, haqgo'ylik, juwanma'rtlik.

Kaykovus du'n'yadag'ı janzattı bir-biri menen baylanıslı ha'm kelisimsiz dep analiz qıladı. Ol adam ruhın ha'm 2 toparg'a bo'ledi: fizikalıq sezgini material,

<sup>1</sup> Низомулмулк, Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк, -Т.:, 1997, 20-бет.

<sup>2</sup> Ҳабиб Абдуназар. «Қобуснома». Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-том «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005, 33-бет.



ruhiy sezgini bolsa «jan» menen baylanıstıradı ha'm olardıń birin materiallıq, ekinshisini ruhiy turmıs o'nimi dep ko'rsetedi. Onıń pikirinshe, du'n'yadag'ı ha'mme na'rseler jaralısqı ha'm mazmun itibarı menen ilahiy. Sebebi, insan Allanı tanıw ushın en' da'slep o'zin biliwi, yag'niy «sazg'a qarap sa'zendeni tanıwı lazım», deydi. Bul usag'an ma'seleler kitapta ıqsham hikayalar, ra'wayatlar, qosıq ha'm latifalar, maqal ha'm hikmetler ja'rdeminde bayan qılınadı.<sup>1</sup>

«Qobusnama» rus ha'm Batıs Shıg'ıstanıwshılarının', Shıg'ıs alımları ha'm pedagogların' dıqqatın ko'pten beri o'zine tartıp keledi. Shıg'arma tu'rk (1432, 1705), uyg'ır (1786-87), nemis (1811), o'zbek (1860, Agahiy ta'repinen), tatar (1881), frantsuz ha'm rus (1886) tillerine awdarmalang'an. Agahiy awdarmasının' 2 qoljazba nusxası O'zbekstan FA Shıg'ıstanıw institutında, ja'ne bir qoljazba nusxası Sankt-Peterburgta Saltikov-Shchedrin atındag'ı Xalıq kitapxanasında saqlanadı. «Qobusnama»nın' Subutay Dalimov ta'repinen ha'zirgi o'zbek tiline awdarılğ'an nusxası Tashkentte 3 ret baspadan shıg'arıldı.<sup>2</sup>

Yusuf Xas Hajib ha'm usı da'wirde jasap xızmet etken oyshıllardan biri bolıp, siyasiy jetekshilikke tiyisli bir qatar pikirler bildirip o'tken. Onıń (haslı ismi Yusuf) (shama menen 1020-1021, Balasog'un) — tu'rkiy shayır, oyshıl, ma'mleket a'rbabı. Onıń o'miri ha'm xızmeti haqqında mag'lıwmatlar beriwshi birden-bir derek xam «Qutadg'u bilig» kitabı. Usı kitapqa ko're, ol zamanasının' ba'rshe tiykarg'ı ilimlerin tolıq u'yrengen, arab ha'm parsı tillerin jetik bilgen. Mahmud Koshg'ariy usap tu'rkiy tildin' abroyın asırıw, onıń ma'deniy-a'debiy turmıstan o'zine mu'na'sip orın iyelewi ushın gu'resken.<sup>3</sup>

Onıń «Qutadg'u bilig» («Ig'balg'a jollawshı bilim», 1069-1070) shıg'arması islamiy tu'rkiy a'debiyattı baslap g'ana bermey, onı jan'a rauajlanıw basqıshına ha'm ko'terdi. Ol tek g'ana tu'rkiy halıqlar a'debiyatı da'stu'rleri, ba'lkı tuwısqan xalıqlar, sonıń ishinde, parsıy a'debiyat ta'jiriybelerin ha'm do'retiwshilik penen o'zlestirgen halda jaratılğ'an, «Shaxnama» usag'an usılda jazılğ'an ha'm «Tu'rkiy Shaxnama» atı menen dan'q qazang'an (73 bap, 6520 bayt ha'm to'rtliklerden ibarat).

Qaraxaniy hu'kimdarı Tavg'och Bug'roxon shayırg'a «Xas Hojib» («Esik ag'ası») atag'ın bergen. Sonnan keyin shayır «Yusuf Ta'n Hojib» atı menen ataqlı bolğ'an. Shayır o'mirinin' aqırı qaraxaniyler ma'mleketinin' krizisi da'wirine tuwrı kelgen, sog'an muwapıq o'miri ha'm awır keshken. Shayırdın' Qashqardag'ı maqbarası ziyoratxanag'a aylang'an.

<sup>1</sup> Кайковус. Қобуснома. Нашрга тайёрловчилар: С.Долимов, У.Долимов. –Т.: «O'qituvchi» НМИУ, 2006

<sup>2</sup>Хабиб Абдуназар. «Қобуснома». Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-жилд «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005, 33-бет.

<sup>3</sup> Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10-жилд «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005, 347-3048-бетлар.

Yusuf Xas Hajib (XI-asr) ha'zirshe bizge ma'lim bolg'an birden-bir didaktik ko'rkem-filosofiyaliq «Qutadg'u bilig» («Ig'balg'a baslawshi bilim») shig'armasi menen belgili. Shig'arma 13,5 min' qatardan ibarat bolip, tu'rkiy tilda jazilg'an, kirisiv, juwmaqlaw ha'm 73 bapni o'z ishine alg'an tiykarg'i bo'limnen ibarat.<sup>1</sup> Tiykarg'i bo'lim mazmunina ko're shig'armani aymaq a'debiyatining birinshi basqishida jaratilg'an tu'rkiy tildegi islam ma'nauiyatining ko'rkem-filosofiyaliq, ja'miyetlik, a'dep-ikramlig'i qomusi dep ataw mumkin. Onda a'dep-etika, ilimg'artirishlik, bala ta'rbiyasi, ja'ma'a't orinlarida o'zin qanday tutiw, so'zdin a'himiyeti ha'm qadiri, miymandarshilik qag'iyda, turmis ta'rizi ha'm insan ruwxiy a'leminin' ja'ne basqa ko'plep ma'seleleri bayan qilinadi. Yusuf Xas Hajib oraylasqan ku'shli ma'mleket du'ziw ta'repdari bolg'an. Sog'an ko're shig'armada sonday ma'mleket ushin gu'resiwwshi danishpan, a'dalatli hu'kimdar haqqindag'i ideyani alg'a su'redi. Xalq ha'm ma'mleket, ma'mleket baslig'i ha'm puqara, alim ha'm ha'kim, qon'si ma'mleketler menen ekonomikalik, ma'deniy baylanislar, hu'kimran qatlamlardin' ha'kimiyat, xalq aldindag'i minneti haqqinda jazadi. Ziyalilar, diyxanlar, sharwadarlar, o'nermentler, sawdagerler, kambag'allar ha'm basqa ba'rshe ja'miyetlik topar ha'm qatlamlardin' turmis ta'rizi, du'n'yag'a ko'z-qaraslari, a'detleri, etikalari haqqinda ha'm qimbatli materiallar bar.

Shig'arma(dastan)da astronomiya, geografiya, tariyx, etikataniw, etnografiya, huqiqtaniw, meditsina ha'm sotsiologiya ilimlerin u'yreniw onin' a'hmiyetine ha'm toqtalg'an

Shig'armanin' tiykarg'i qaharmanlari to'mendegi to'rt timsalda ko'rinis tapqan: 1) A'dalat – ol bas hu'kimdar, onin' atı Ku'ntuwdı, ol quyashtan ba'rshege ten' nur taratadı; 2) Ma'mleket – tu'rkiyde Qut, ol bas wa'zir, onin' ismi Aytoldı. Qut yaki Ma'mleket ishki, mazmunli tu'sinik bolip, Bayliq, Bereke, A'wmet, Qu'diret ma'nislerin o'zinde ja'mlegen, hu'kimdardin' tayanishi, onin' beline quwat, ko'zine nur, mu'likine abadanliq bag'ishlawshi bas maslahatgo'y. Lekin Aytoldinin' o'miri panıy, Ma'mleket, Baxıt, A'wmet degen na'rseler payda emes, aspandag'i ay siyaqli ga' tolip balqıydı, ga' na'ziklesip, quwattan ketedi, arada ko'rinbey qalıwı ha'm mumkin. Aytoldı kesellenip o'lgan son', Wgdulmish onin' orinbasarı, hu'kimdarinin' jaqın maslahatshisi bolip qaladı. Wgdulmish Aqıl ha'm Bilim belgisi. Eger Bayliq, A'wmet, Baxıt o'tkinshi bolsa aqıl ha'm bilim olardin' ornın bosa aladı. Bul jerde Aqıl ha'm Bilim u'shinshi timsal bolip keledi. Haslı shig'armanin' bas qaharmanı Wgdulmish, yag'nıy Aqıl ha'm Bilim. Sol sebepli dastannın' shin atı ha'm «Qutadg'u bilig» yag'nıy «Baxıtqa jetkeriwshi bilim» dep atalg'an. Baxıt, qut-bereke, a'wmet, qu'diret deregi bilim menen baylanisli; 4) Qanaat. Eger insanda, ja'miyette qanaat bolmasa onin' ba'rshe belgisi bir pul,

<sup>1</sup> Очиллов Э. «Қутадғу билиг». Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-жилд «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005, 170-бет.

aqıbeti ayanışlı. Qanaattın ismi O'zg'urmish bolıp, ol Aytoldının Wgdulmishtın tuwısqanı. Lekin Aytoldıdı tuwısqanın eslemeydi, Baxıt ha'm A'wmet Qanaattı eske keltirmeydi. Hu'kimdarg'a (eligke) O'zg'urmish tuwısqanı haqqında Wgdulmishti esletedi, yag'nıy A'dalat Aqıl ja'rdeminde Qanaattan xabar tabadı ha'm onın sa'wbetin qa'leydi. Shıg'arma aqırında O'zg'urmish ha'm kesellenip o'ledi. Ku'ntuwdı ha'm Wgdulmish yag'nıy A'dalat ha'm onın bas maslahatshisi Aqıl qaladı<sup>1</sup>.

Ja'miyet, xalıq baxıtı ushın, a'dalat tantanası ushın o'z o'mirin bag'ishlaw shıg'armanın bas bag'darı esaplanadı. Onın su'yikli qahramanı Wgdulmish, yag'nıy Aqıl ha'm Bilim iyesi o'mirin A'dalat xızmetine bag'ishlaydı.

Shıg'arma turmıs menen tıg'ız baylanışlı turmıs haqıyqatları menen tolg'an. Onda sol zaman turmısın ba'rshe ta'repları, mayda-shu'ydeleri qarama-qarsılıqları o'z ko'rinisin tapqan. Sol da'wir ja'miyetlik morallıq uaqıyalıg'ının ko'p tu'rli ta'repları shıg'arma mazmunına sin'ip ketken Yusuf Xas Xojib pikirinshe, puqaralardıń bilimleri aqıl zakauatı, oqıw ha'm an'lawına qarap tu'rli da'rejede boladı. Olardıń ja'miyettegi ornı ha'm sog'an muwapıq. Yag'nıy teren bilimli adamlar basqarıwshı-basshı, sayız bilimliler bolsa basqarılıwshı-puqara. Ja'miyet ag'zaların abroyı a'ne usı bilim, aqıl zakauat da'rejesine ko're belgilense g'ana shınnan rauajlanıwg'a erisiledi. Usı tuwralı ol «shaxlıqqa dawagerler anadan a'jayıp bir talant menen tuwıladı ha'm olar da'rhal jaqsı-jamandı ajratıw uqıbına iye boladı. Bundaylarg'a Quday aqıl, parasat ha'm jumsaq bir kewil beredi, qalaberse jaqsı is ju'ritiw oqıwı menen ha'm sıylaydı»<sup>2</sup> dep jazg'an edi.

Yusuf Xas Xojib basshı tanlawda til ha'm so'ylewdi bilimnen keyingi orınga qoyadı. Sebebi ma'mleket basqarıwda bilim ha'm aqıl-zakauat qanshelli a'himiyetli bolsa, so'ylew ma'deniyatı ha'm sonshelli a'himiyetli. Onın pikirinshe, ma'mleket basqarıwında belgili-bir da'rejede jetiskenlikke erisiu ushın basshı a'melde ha'm so'zde ha'm jaqsılıqqa umtılwı lazım. So'zi ha'm a'meli bir-birine qarsı bolg'an basshı el qarasınan qaladı. Aqıbette ma'mlekette alaawızlıq kelip shıg'adı ma'mleket krizisga ushıraydı.

Shıg'armada basshıg'a ta'n bolg'an basqa qa'siyetlar ha'm olar keltiretug'ın paydalarg'a ha'm toqtap o'tiledi.

Ulıwma shıg'armada ja'miyetti tu'pten o'zgertiu emes, ba'lkı onı muwapıqlastırıw, uyg'unlastırıw og'an taka'mil bag'ishlawshı etiw haqqında so'z baradı. Ol ko'rkem ta'repten joqarı da'rejeda jazılğ'an uaqıyalardag'ı turmıslıqlık ha'm shayır o'miri o'zara og'ada uyg'unlashib ketken. Shıg'arma tek g'ana

<sup>1</sup> Буюк сиймолар, алломалар. 1-китоб,-Т.: «Халқ мероси», 1995, 64-65-бетлер.

<sup>2</sup> Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг.-Т.: «Фан», 1971, 329-бет.

tiltanıw, a`debiyattanıw ha`m tariyx ko`z qarasınan, ba`lki ba`rshe ja`miyetlik pa`nlar ushın ha`m u`lken a`himiyetga iye.

Qullası bul shıg`arma aymaq siyasiy ko`z-qaraslar rauajlanıwının` usı basqıshı ushın ma`lim ma`nide juumaqlaushı shıg`arma boldı. Ol xalıqara maydanda ha`m ta`n alıng`an ha`m du`n`yadag`ı ju`da` ha`m ko`p xalıqlar tillerine awdarma qılınğ`an.

Sonday qılıp, joqarıdag`ılardan ko`rinedi, IX-XII a`sirlerde Oraylıq Aziyada ilimnin` basqa taraolarında bolg`anı sıyaqlı tariyx, a`debiyat ha`m ko`rkem o`ner ha`m rauajlandı. Ja`han ilim-pa`ni ha`m ma`deniyatı g`a`ziynesine biybaha baylıq bolıp qosılğ`an o`lmes shıg`armalar jaratıldı.

## **II bap XIV-XV a`sirlerde ja`miyet ha`m ma`mleketti basqarıw iliminin` rauajlanıwı**

### **2.1. A`mir Temurdin` ma`mleketti basqarıw ta`liymatı.**

Uzaq uaqıt mongol basqınshılıg`ına qarsı alıp barılğ`an gu`res XIV a`sirdin` ekinshi yarımına kelip saxıpqıran A`mir Temur basshılıg`ındag`ı g`a`rezsizlik ushın gu`resler jen`isi ha`m Mavaraunnahrda birden-bir oraylasqan ma`mleket payda etiliwi menen juwmaqlandı.

A`mir Temur ma`mleketti o`z da`wirida Evropa ha`m Aziyadag`ı en` iri, bekkem ha`m rawajlang`an ma`mleket sıpatıda tanıldı. Saxıpqıran o`liminen son` ha`m XVI a`sir basına shekem onın` a`uladları ma`mleketke hu`kimranlıq qıldı.

Mavaraunnahr ha`m Xorasanda A`mir Temur ha`m temuriyler hu`kimranlıg`ı da`wiri (XIV a`sirdin` 70-jılları XV a`sir) ilim-pa`n ha`m ma`deniyat rawajlang`an jıllar boldı. Bul da`wir mongollar basıp alıwı na`tiyjesinde u`zilip qalg`an erte Oyanıw da`wirinin` dawamı bolıp, tariyxta son`g`ı Oyanıw da`wiri dep at alg`an. Onın` ruwxıy-ma`deniy o`mirida insaniy qa`diriyatlardıń joqarı belgıları – ilmga umtılw, bilimni ku`sheytiriu, aqıldı ullılash, insaniylik, ruhiy pa`kleniw morallıq ka`malatqa erisiu, a`dalat, ja`miyetlik rawajlanıw, ba`rshe ushın baxıt-ıg`bal, doslıq biradarlıq, ka`mil ja`ma`a`t ha`m ka`mil insandı jaratıw usag`an ma`seleler alg`a surıldı. Olar a`hmiyetli ilimiy izertlewler, a`debiyat, ko`rkem-o`ner, diniy shıg`armalardıń mazmunın qa`liplestirdi. Bul da`wirdegi alım, oyshıl, danışpan, ko`rkem-o`ner iyelerinin` ko`pshiligi usı maqset jolında xızmet qıldı.

Olardıń basshı ha`m qa`wenderleri ullı saxıpqıran A`mir Temur ha`m temuriyler edi. Elbasshımız İ.A.Karimov aytıp o`tkenindey, «Muha`mmed Tarag`ay Bahadır ulı A`mir Temur jas uag`ınan ma`rt, da`wju`rek, maqtanışlı, o`tkir zehn ha`m aqıl-idra iyesi bolıp o`sti. Tu`rli du`n`yalıq ilmlerdi a`skeriy ko`rkem-o`nerdi iyeledi. Quran Karimdi yad aldı. Hadis ilmin u`yrendi. İymanlı isenimli, halal pa`k insan bolıp jetisti»<sup>1</sup>. Sog`an ko`re sovet du`zimi da`wirinde jeke ha`kim kommunistlik ideologiya ha`m ullı ma`mleketshılıq shovinizmi ideyası tiykarında A`mir Temurdı sawatsız dep esaplap, onın` ibratı, ko`pqırılı xızmeti arqalı jaratılğ`an bay ruwxıy miyrası jalğ`anlastırılıp, onnan ataylap nuqsanlar ha`m qa`teler izlewge ha`reket qiling`anlıgı tariyxıy hakikatqa tuwrı kelmeydi. Sawatsız adam qanday qılıp o`z da`wirinin` qımbatbaha nızamnaması bolğ`an «Temur Tuzukları»ni jazıwı, og`ada ken` aymaqta – Hind okeani jag`alarınan Volga da`r`yasına shekem, Mongol sho`llerinen Orta jer ten`izine shekem quralğ`an qu`diretli ma`mleketti basqara alıwı mumkin edi. Onın` ushın tek g`ana a`dil, sheber arbob, a`uel insanpa`ruar, nızam-qag`ıydalerdi twla

---

<sup>1</sup> Амир Темур жаҳон тарихида.-Т.: 1996, 12-бет.

iyellegen, ha'r tarawda bilimdan ha'm danishpan patsha za'ru'r edi. «Temur Tuzukları» saxıpqıran nashekem iste'doli, ko'pqırlı, oqımışlı, hu'kimdar ekenliginin' jarqın bayanı. Onın' shariat nızamlarına tayanıp a'dilana hu'kimranlık qılğ'anı, nızamshılıqtı ha'r ta'repleme rauajlandırıp, ma'mleketti «a'dalat ha'm insap menen basqarib, ta'n`rinin' jaratqan bandalarını» o`zinen rozi etkenligini aolohida qayd etiw za'ru'r. Saxıpqıran saltanat tajın kiygen son', o`z ibarası menen aytqanda, tınıshlıq sawlıg`ın joq etip, huzur-xalouatınan waz keship, miynet ha'm erk penen is tutqan hu'kimdar edi. «Hayrlı islerim menen, - dep aytıp o`tedi a'dil a'mir, - adamlar kewilinen jay aldım, tuwrı siyaset ha'm insap penen a'skeriylerdi xalıqni u'mit ha'm qorqınısh arasında saqladım. Puqara ha'm qol astındag`ılarg`a rahimdillik qıldım, sipoxiylerga inamlar u'lestim. Zalımlar jetkergen materiallıq ha'm fizikalıq zyanlardı ispatlag`anımnan keyin, olardı shariatqa muwapıq adamlar arasında oylasıq qıldım ha'm bir gu`nakardın' ornına basqasına ja'bir-zulım o'tkermedim»<sup>1</sup>.

Ullı saxıpqıran saltanatı Evroaziyadag`ı en' son'g`ı iri ma'mleket bolıp, onın' hu'kimranlıq qılıw qabileti jalg`ız o`zine ta'n, ba'rshe erisken na'tiyjelerine o`z aqlılı menen jetken hu'kimdar. Onın' ha'kimshilik ha'm siyasiy reformaları, ma'mleketti basqarıw printsipları a'dalatqa tiykarlanıp a'melge asırılğ'an. Ma`selen, ol pa'rman ha'm qararların shıg`arıwda o`zine ta'n ayırıqsha diplomatik printsiplar islep shıqqan ha'm jan'a usıldı engizgen. A'mir Temurdin' bul tarawda qılğ'an en' u'iken islerinen biri ma'mleketshilik ideyasın joqarı da'rejege ko'terip, onı basqarıwda iri reformalar o'tkergen.

A'sirese ma'mlekettin' bas tayanışı a'skeriy ku'shti ka'millestiriw, belgili-bir a'skeriy taktikaga tiykarlangan, zamanaviy qural-jaraq penen ta'miynlengen, ta'rтіpli armiyani jaratıwda ju'da' u'iken islerdi qılğ'an. Sohıbqoron so'zsiz ullı a'skeriy dana, ol o`zinin' og`ada shıdamlılıgı menen mashaqqatlı ju'rislerge shıdam berip basqalarg`a u'lgı bolğ'an. Saxıpqıranın' a'skeriy ko'rkem-o`neri ha'm ta`jriybesi sonsha zor bolğ'an, onı keyingi ko'plegen iri sarkardalar u'yrenip a'melde qollan'an ulıwma alg`anda, A'mir Temurdin' ma'mleketti basqarıw usılı ha'm a'skeriy sarkardalıq o`neri ju'da' ko'p Batıs ha'm Shıg`ıs hu'kimdarlerine maqul bolıp, babakalonimizni ullı ma'mleket a`rbabı sıpatida tan alıwg`an ha'm onın' basqarıw usıl ha'm ideyalarını qabıl qılğ'an. Ko'plep dalillerge tiykarlanıp aytıw mumkin saxıpqıran o`zinin' ja'miyetlik siyasetında ha'm etnoma`deniyat tarawında insan ja'miyet ha'm tabiatqa sheksiz g'amxorlıq ko'rsetken. Sebebi ha'r bir ma'mlekettin' ku'sh-quwatı daslep xalıq abadlıg`ına, ma'mlekettin' tınıshlıgına baylanışlı. Saxıpqıran jaqsı tusingen, xalıq qanshelli toq-abat bolsa, ma'mleket sonshelli quwatlı boladı, onı hesh qanday dushpan jenge almaydı. Usı ideyag`a

---

<sup>1</sup> Амир Темур жаҳон тарихида.-Т.: 1996, 12-бет.

tayang'an Temur ma'mleketti bay qılıw, abat turmıs ornatiw siyasatın alıp barg'an. Onın ba'rshe isleri anıq ha'm izshil xalıqpa'ruarlıq ruhi menen suwg'arılğ'an.

Oraylıq Aziya xalıqları ha'm boysındırılğ'an ma'mleketlar xalıqsının xojalıq, ma'deniy ha'm ja'miyetlik-ekonomikalıq printsipları u'lken imperiyani basqarıwda tek g'ana zor ta'jiriybe ha'm gumanistik xızmet talap qılıp g'ana qalmay. Teren ha'm ken oyları, bilimdan, joqarı ma'deniyatlı ha'm a'dil arbab bolıwın talap etken. Sonın ushın ha'm saxıpqıran ba'rshe basıp alıng'an ma'mleketlerde milleti, ırqınan qatıy na'zer, ha'r jerdin tabiatı, ha'r el ha'm qalanın da'stu'rlerinen xabardar bolıp turg'an, ha'r bir ma'mlekettin auhalın, turıw turmısın, ka'ypiyatın jaqsı bilgen.

Temurdin sırtqı siyasatdag'ı donoligi jergiliklishılıq yaki qa'wimviy hakimlikten u'stin bolğ'an geosiyasiy nızamıylıqtı ju'zege keltiriwden ibarat bolğ'an. İzertlewshilerdin ko'rsetiwinshe, Saxıpqıran tek g'ana bir ma'deniyatı ma'jbu'rlep kiritpesten kerisinshe tu'rli ma'deniyatlardı qosıp, tariyxta birinshi bolıp global EvroAziya ideyasını islep shıqqan edi. A'meliy ta'repten zor a'himiyetga iye bolğ'an bu siyasat tu'rli etnoma'deniy belgilerdi birlestirip qu'diretli ku'sh hasıl qılğ'an. Ol danalıq penen ko'shpelilerdin ha'reketshen'lik qabiletin, mongollardın ma'rtlikin, o'traq xalıqtın bunyodkorligin mwminlarg'a ta'n iyman-isenimni o'zinde birlestirgen siyasatni a'melge asırg'an. A'mir Temurdin geostrategiyasi ha'm alıp barg'an reformashılıq xızmeti ha'm a'skeriy yurisleri tuwrıdan-tuwrı bolmasada, ma'lim ma'nide o'zge ma'mleketlarga ha'm o'z ta'sirin o'tkeren. Bog'an tariyxıy dalillar etarli.

Ma'mleket ku'sh-qu'diretinin a'himiyetli faktorlarınan biri onda nızam u'stinligi ta'miynlengenligi edi. Ma'mlekette nızam aldında ha'mme bir – wa'zir ha'm, sarkarda ha'm la'shker ha'm, sawdager ha'm, a'piwayı puqara ha'm joqarı ma'rtebeli shaxzada ha'm. Saxıpqıran nızamg'a tayanıp a'mir ulamalar, wa'zir la'shkerbasılar, alım danışpanlar menen ken'esip is ju'rgizgen.

Temurga zor abroy keltirgen u'lken ja'miyetlik siyasat sonda, ol ba'rshe xalıq auhalınan habardar bolıp g'ana qalmay, o'z ibarası menen aytqanda «ullılarg'a ag'a qatarında, kishilerin perzent ornında ko'rip» qatnas qılğ'an, «A`dalat ha'm insap menen ta'n`rinin` jaratqan bendelerini» o`zinen razı etken. «Temur Tuzukları»nda Saxıpqıran sonday deydi: «Qaysı ma'mleketti basıp alıng'an etken bolsam sol erdin abroy-itibarlı adamlarını aziz bildim, sayıdları, ulamaları, fuzalo ha'm mashoyihiga ta'zim bajo keltirdim ha'm hu'rmetladim, olarg'a suyurg'ol, uazıypalar berip, aylıqların belgiledim; sol ualayattın ullıların ag'a-inilerimdey, jaslari ha'm balaların bolsa, o'z perzentlarımdey ko`rdim»<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Темур тузуклари.-Т.: «Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1996, 118-119-бетлер.

Tek g'ana shinnan gumanistik sezimlarga iye bolg'an insan ha'm elga mehir qoyg'an hu'kimdar saltanatti basqariwda o'zine qarashli ha'r ma'mlekette jaqsi adamlarg'a jaqsiliq qilg'an, na'psi jamanlar, buzıqlar ha'm etikasız adamlardı ma'mlekettan quwıp shıg'arg'an. «Ha'r ma'mlekette a'dalat esigin ashtım, - dep jazadı A'mir Timur, - zulım jolın tostım. O'z erki menen mag'an boysing'an ualayyat ha'kimlerine sol el hukimetin qaytarıp berdim ha'm olardı sawg'alar menen qa'dirlep o'zimge qarashlı qılıp aldım, boysınbag'anların bolsa qılmısına jarasa jazaladım. A'dil, aqıl ha'm talapshan' adamlardı olarg'a ha'kim etip tayınladım»<sup>1</sup>.

Bunday og'ada aqılana insanpa'ruarlıqqa tiykarlangan ishki ha'm sırtqı siyasat Saxıpqıranga ja'han ko'leminde joqarı abroy keltirgan ha'm Hind okeanı jag'alarınan Volga boylarına shekem, Mongol dashtlarınan Balkan ha'm Orta jer ten'izi subtropik toprag'ına shekem ullı qu'diretli imperiyani payda etiwde en' a'hmiyetli faktor bolıp xızmet qilg'an edi. O'z siyasatın danalıq penen a'melge asırıw maqsetinde hasıl zatlı ha'm aqıl-parasatlı er jigitleydi a'tirapına birlestirgen. Olar go'ya bir janday, ba'rshelerinin' maqsetleri, so'zleri ha'm isleri birdey bolg'an. A'mir Timur qaysı ma'mleketti basıp almaqshı bolsa, qa'tege jol qoymaslıq ushın, tuwrı ilaj ha'm ken'es penen ha'r adımdı ko'p oylap, sergeklik ha'm ıxtiyatkarlıq menen is tutqan. En' a'hmiyetlisi, qaysı isti shara ilaj benen pitkeriwdin' ilajı bolsa, onda qılısh isletpegen.

A'dalat ta'repdarı ha'm xalıqpa'ruar Saxıpqıran ma'mlekette ja'bir-zulım ha'm ga'p-so'z bolmaslıg'ı, tınıshlıq ha'm abat turmıs ornatılıwı ta'repdarı bolg'an. Ol o'z aldına ma'mlekette a'dalat ornatiw, ta'rtip ha'm tınıshlıqtı bekkemlew, puqaranın' turmısın jaqsılaw, elimizde qurlıstı ku'sheytiriu, ma'mleketti rauajlandırıwdı maqset qılıp qoyg'an ba'rshe ha'kimlerge jaman qattı-ha'reketi, zalımlıq ha'm zorawannan, xalıqtan mal-xiraj jıyıwda olardı awır awhalg'a salıwdan yaki ma'mleketti kriziske tusirip qoyıwdan saqlanıw za'ru'rılgın amir etken. Sebebi, onın' ta'riypinshe, xalıqtı xanauayran qılıw ma'mleket g'a'ziynesinin' kriziske tusiwine alıp keledi, bul bolsa a'skerdin' tarqalıp ketiwine ha'm saltanattın' ku'shsizleniuine sebep boladı. Sonın' ushın salıq islerinde diyxannın' o'nim ha'm daramatların esapqa alg'an halda olardı razılıgı menen xiraj dizimine muwapıq a'dilana is tutıw qattı talap qiling'an salıq toplawshı alım-salıqtı buyruq bermey ha'm jaqsi so'z menen alıwi tayaq, arqan isletip, isti urıw-so'giwge shekem alıp barmaslıgı, olardı band etip, shınjır menen kisenlemesligi amir qiling'an.

Xalıq g'amında hu'kimranlıq qilg'an A'mir Timur «Kimki biran sahranı abad qılsa birinshi jılı onnan hesh na'rse almasın, ekinshi jılı xalıq o'z razılıg'ı menen

---

<sup>1</sup> Темур тузуклари.-Т.: «Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1996, 119-бет.



bergenin alsın. U`shinshi jılı bolsa, salıq nızam-qag`ıydasına muwapıq xiraj jıylsın»<sup>1</sup>, dep hu`kim shıg`arg`an. Sonısı a`hmiyetli, onın` buyrıg`ı menen ha`r jer ha`m eldin` a`meldarları a`piwayı puqarag`a ja`bir-zulım qılsa ha`m usı arqalı biysharalarg`a zıyan jetkergen bolsa, bunday uaqıtlarda jetkerilgan zyandı a`meldardan o`ndirip, ja`bir ko`rgenlerge beriw sha`rt dep esaplangan. Qarap bolıp jatqan jerlerdin` iyesi abad qılıwg`a qurbı jetpese og`an tu`rli aspablar ha`m kerekli na`rseler berilsin, o`z jerin abad qılıp alsın dep hu`kim shıg`arg`an. Saxıpqıran bag`lar jaratıw sawap is ekenligin ba`rha ta`kirarlap aytar edim: xan bolsan` bag` jarat, gedey bolsan`da bag` jarat – bir kun emes bir kun miyuesin tatarsan`, dep aytıp o`tken.

A`mir Temur Mavaraunnahr ha`m Xorasannın` u`lken-kishi irrigatsiya qurlıları, suw saqlag`ışları ha`m xa`wizler qurdırıp, u`lkenin` suw tan`qıslıgı ku`shli bolg`an aymaqların suw menen ta`miynlegen. Saxıpqıran el abadansılıg`ı ushın qarap bolıp jatqan jerlerde korizler qurıwdı, jol ustinde ha`r manzilde rabatlar qurıwdı ha`m jollardı du`zetiw ha`m saqlaw islerin atqarıwshı saqshılar qoyıwdı buyırğ`an. Jolawshılar g`aplet basıp malların urlatıp qoymaslıgı ushın olardı qorg`aw uazıypasın ha`m sol saqshılar moynına ju`klengen. Bazar ekonomikasına u`lken itibar bergen Saxıpqıran sawdagerlerdi ha`r ta`repleme qollap-quwatlagan. Temur wgitlerinde sonday hu`kim bar bolg`an: «Sarmoyası qolınan ketib qalg`an sawdagerge o`z sarmoyasın qaytadan tiklep alıwı ushın g`a`ziyneden jeterli mug`darda altın berilsin...»<sup>2</sup>. Onın` pa`rmanı menen ha`r bir ma`mleketke ha`m elge sawdagerler ha`m ka`rwanbasılartayınlanıp, olar sol ma`mleketlerde jasawshı adamlardın` auhalı, turıw-turmısı haqqında habar jetkerip turg`an. Karuanlarg`a hujum qılğ`an ha`mde talag`anlar qattı jazalangan. Bahalar u`stinen qadag`alaw ornatılğan – bazarlarda bahalardı hadden tısqarı ko`terip jiberгенlerdi ha`m qattı jazalag`an. Bunday siyasat ishki ha`m sırtqı sawda rauajlanıwına ha`m Ullı Jipek jolın mongol basıp alıwınan keyin qayta tiklewge imkan jarattı.

A`mir Temur a`melge asırg`an a`hmiyetli ja`miyetlik ilajlardan biri sol, jan`a awıllar ha`m qalalardan tısqarı, qalalar a`tirapında ha`wli jaylar, bag`lar payda qılğ`an, ha`r bir qala ha`m awılda meshit, medirese, ha`m xanakalar salıng`an, paqır miskinlerge langarxanalar, yag`nıy jolawshılar qonıp o`tetug`ın jaylar, kambag`al, jetim-jesirge awqat beriletug`ın g`aripxanalar salıng`an, keseller ushın shıpaxanalar qurılğan ha`m olarg`a xızmet qılıw ushın arnaulı tauipler tayınlagan, ha`kimshilik dor ul-amorat (hu`kimdar sarayı), dor ul-a`dalat (qazıxana) ha`m basqa imarat ha`m inshaatlar qurılğanı pu`tkil ma`mlekette salıqlar dizimi belgili-bir da`rejede ta`rtipke tusken.

<sup>1</sup> Сол шығарма. 124-бет

<sup>2</sup> Темур тузуклари.-Т.: «Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1996, 85-бет.

Saxıpqıran a'melge asırg'an ja'miyetlik, ekonomikalıq ha'm ma'deniy ilajlar, ma'mleket ha'm ja'miyetlik du'zim reformaları Oraylıq Aziya xalıqları – o'zbeklar, qazaqlar, tu'rkmenler, qaraqalpaqlar ha'm basqa etnik toparlardın' konsolidatsiya ha'm integratsiya protsessine zor ta'sir o'tkergeni a'hmiyetli faktorlardan biri esaplangan. Temur ha'm temuriyler da'wirinde a'yyemgi alaplar a'tirapındag'ı sho'l aymaqta islep shıg'arıw xojalıgının' rauajlanıwı, feodal jer ha'm suw dizimi arqalı uzılgen baylanıslar ha'm aymaq tarqaqlıgının' tamamlanıwı, Mavaraunnahr qalalarındag'ı ma'deniyat, o'nermentshilik ha'm sawdadin' rauajlanıwı tiykarında xalıq etnik kartasın o'zgeritiw qa'wimlik aqsu'yekler ornına jan'a ha'kimshilik qatlamlardıń payda bolıwı ha'm basqa ilajlar u'lkeda etnoma'deniy ha'm etnosiyasiy protsesslerge ku'shli ta'sir qılǵ'an.

Sol da'wirdegi Mavaraunnahrni sırtqı du'n'ya menen baylap turgun ka'rgan jolları bir neshshe bag'dardan ibarat bolǵ'an: arqa jol onı Volga boyı ha'm Altın Orda aymaǵına, Qazaqstan ha'm Xorezm arqalı ekinshisi qubla Shıǵ'ıstag'ı ma'mleketler menen, a'sirese Xorasan, İran, Afg'anstan, Pokistan ha'm Hindstan, ha'tte Qıtay menen baylag'an jollar mudam ra'wishte ekonomikalıq-siyasiy baylanıslardı alıp barıwǵa imkan jaratqan. Temuriyler da'wirida tu'rli ma'mleketler menen ornatılǵ'an ha'r xil baylanıslar a'hmiyetli a'himiyetge iye bolǵ'an usı protsessda a'sirese musulman ma'mleketleri menen baylanıstı bekkemlewde islam dini ha'm saxıpqıranga ideyalıq bayraq ha'm tayanış bolıp xızmet qılǵ'an. A'mir Temur islam tiykarların teren' iyellegen o'zinin' ja'miyetlik-ekonomikalıq siyasatında, ta'rbiyalıq islerinde dinnen morallıq-ruwxıy faktor sıpatında aqılana paydalanıwǵa ha'reket qılǵ'an. «Temur tuzukları»da diniy ha'm ja'miyetlik ong forması ja'miyetni bekkemlashda ha'm elatni jipslastırıwda za'ru'r qurallıǵı yuir neshshe bor ta'kidlab wtilgan. Saxıpqıran musulmon dini peshvolarına, ulamalarg'a, swfiy shaxslarg'a og'ada hu'rmet menen qarag'an olardı ha'r ta'repleme qollap quwatlegen.

A'mir Temur du'n'yadag'ı ha'mme na'rseni biliwshi ha'm hal qılıwshi, daslep Alla, qalaberse, insannın' na'tiyjeli ta'rbiyalanıwı, aqılı a'meliyatın o'zlestirip, o'zin-o'zi basqarıwı dep esaplagan. Saxıpqıran du'n'yaqarasında insan ta'rbiyası, a'dep-etikası, onı a'dalattı su'yiwge, uatanpa'ruarlıq ha'm insanpa'ruarlıqqa u'yretiw a'hmiyetli orın iyeleydi. Sol sebepli ol jaslarg'a bilim beriw olardıń aqıl xızmetin ka'millestiriw maqsetinde ha'r bir qalada meshit medireseler qurıw, ulamalardı materiallıq xoshametlew siyasatın a'melge asırg'an. «Ja'ne ta'jiriybemnen ko'rip bildim, - dep jazadı saxıpqıran, - ma'mleket eger diniy qag'ıyda tiykarında qurılmas eken tuzukke bag'lanbas eken, onday saltanattın' shukuhi, qu'direti ha'm ta'rtibi jog'aladı... sonın' ushın men ha'm o'z

saltanatım binasın din islam tuzuk tiykarında bekkemledim. Saltanattı basqarıwımda ushragan ha`r qanday uaqıya ha`m isti tuzuk tiykarında orınladı»<sup>1</sup>.

A`mir Timur o`z tuzukların a`uladlarg`a u`lgi miyrasxorları saltanat islerin basqarıwda qollanma sıpatida paydalanar, degen u`mit menen jaratqan. Onın` baxıtiyar perzentleri ha`m iqtidarlı aqlıqları saltanat ma`rtebesine eriken son`, a`mel qılıwı za`ru`r bolg`an en` da`slepki shaqırıg`ı to`mendegishe ta`riyplengen: «Ma`mleket ha`m saltanatıma baylag`an menin` birinshi tuzugim sol, Ta`n`ri taollanın` dini ha`m Muha`mmed mustafanın` shariatına du`n`yada rauaj berdim. Ha`r jerde ha`m ha`r uaqıt islam dinin quwatladım»<sup>2</sup>. Tuzuklarde aytıp o`tilgeniedey, «ma`mleket eger dinu oyın (qag`ıyda ha`m rasm-udum) tiykarında qurılmas eken, tuzukka baylanbas eken onday saltanattın` shukuhi, qu`direti ha`m ta`rtipi jog`aladı. Bunday saltanat jalan`ash adamg`a usaydı, onı ko`rgen ha`r kimse, ko`zin alıp qashadı yamasa ha`r qıylı jaman adamlar tap tartpay kirip shıg`atug`ın tamsız, esigi joq uyge usaydı»<sup>3</sup>. Sonın` ushın ha`m, - dep ta`ripleydi A`mir Timur,- «men o`z saltanatım binasın dini islam, twra ha`m tuzuk tiykarında bekkemledim... ja`hannın` tu`rli ma`mleketleri u`lken kishi qalalarında islam dinin ha`m adamlardıń en` xayrlısı (hazrati Muha`mmed)din` tuwrı jolların so`z ettim, o`z saltanatımdı shariat penen bezedim»<sup>4</sup>. Usı sebep ol islam dinin rauajlandırıp, shariatı musılmanlar ma`mleketlerine jaygan ha`m og`an rauaj bergen.

Ba`rshe nızam-qag`ıydalardı Quran ha`m shariat tiykarıda ka`milleshtirip ma`mleket islerin «ba`rha maslahat, ken`es, ilajkarlıq, hushyarlıq, ihtiyatkarlıq, kelisim, mu`riubet ha`m sabır-taqat penen» ju`rgizgen Saxıpqıran basıp aling`an u`lkelerde dastlep jergilikli aqsu`yekler ha`m alım-ulamalarg`a tayangan, paqır-biysharalardı qollap quwatlagan.

Saxıpqıranın` a`hmiyetli paziyletlerinen biri, ol qaysı bir ma`mleketke ju`ris qılmasın, en` da`slep sol ma`mlekettin` nızam-qag`ıydaları, turmıs ta`rizi, siyasiy-ja`miyetlik auhalı haqqındag`ı ba`rshe jazba dereklerdi shaxsan o`zi u`yrenen ha`m sog`an mas keletug`ın nızamshılıq tiykarında hu`kim shıg`arg`an. Onın` ta`riypinshe, taslim bolgan u`lkelerde a`mir hu`kimi menen ajnabiy puqaralarg`a diniy ma`selelerden ta`lim berip, shariat aqidaları ha`m islam dini ilimları: tafsir, hadis, musılman nızamtanıwlıgı-fiqhdan dars bersin dep ha`r bir qalag`a alımlar ha`m mudarrislar tayınlagan. Saxıpqıranın` sahiyligi arqalı onın` amri menen ha`r bir qalada meshitler, medireseler ha`m xanaqalar, jolawshı musılmanlar ushın jol ustine rabatlar qurıl`an. Da`r`yalar ustine ko`pirler qurıl`an.

<sup>1</sup> Темур тузуклари.-Т.: «Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1996, 72-73-бетлер.

<sup>2</sup> Сол шығарма. 68-бет.

<sup>3</sup> Сол шығарма. 72-бет.

<sup>4</sup> Сол шығарма. 72-73-бетлер.

A'mir Temur o'z xizmetinde a'dalatqa tayangan halda puqaralarining sanasin o'stiriwge, musulmanshılıqtı olardin` teren` jay bolıwın ta'miynlewge umtilg`an. Usı maqsette ol ba'rshe u'lkelerde sayidler, ulama mashayihlar, aqıl danalar, filosoflar, tariyxshılardı itibarlı adamlar de esaplap olardin` izzet hu'rmetin jayına qoyg`an. Saxıpqıran shijoatlı adamlardı dos tutqan, ilim xalqı ha'm ulama menen sa'wbette bolıp, pa'k niyetli, taza qaliblı adamlarg'a talpınan, darwish, paqır ha'm miskinlerdi o'zine jaqın tutıp, olardı renjitpey talapların atqargan. Sawlam a'ulad ta'rbiyası jolında ba'rshe ilajlerdi a'melge asırg`an, nasıl-nesepke zıyan keltiretug`ın giyahuandlıq ha'm ishkilikbazlıq usag`an illetlerge qattı qarsı shıqqan.

A'dalatparuar patsha xalıq pa'rauanlıg`ın ba'rha oylap is tutqan saxıpqıran bul tarawda ju'da` ko'p nızam-qag'ıydalar oylap tawıp ba'rshe qatlamdag`ı xalıqtın` tınıshlıg`ın ha'm jaqsı turmıs keshiriuin ta'miyn qılıwg'a umtilgan. Ha'tte gedeylerdin` ha'm tirishiligi ushın g'amxorlıq qılıp olarg'a is tawıp beriw, baspana menen ta'miynlewdi, a'jizlerge napaqa ajratıwdı buyırg`an. Onın` pa'rmanı menen daydı diywanalardı is penen ta'miyn qılıw, uysız, elsizlerdi uyli qılıw lekin an'lı ra'wishte gedeylikti ka'sip qılg`an saulam adamlardı tolap isten moyın tawlasa, saltanattan aydap shıg'arıw yaqı qul qılıp satıwg'a hu'kim etilgen. Saxıpqıran «ha'r ma'mleketin` gedeylerine uazıypa ju'klep bersin, sol jol menen gedeylik ra'smiy joqetilsin» dep pa'rman shıg`arg`an.

A'mir Temur ba'rshe u'lkelerde nızamshılıqqa a'mel qılıwı qatıy talap qiling`an. Usı maqsette o'zinin` ta'riypinshe, tu'rli ma'mleketlerdegi sadrlar ha'm qazılarg'a shariatdin` talapları qanday atqarılıp atırg`anlığı haqqında xabar qılıp turıwın buyırg`an sog`an uqsas ha'r bir qalada, a'mir tuzuklarında jazılğ`anday, a'sker ha'm xalıq arasında u'rp-a'detlerge tiyisli ja'njelli isler haqqında tolıq mag`lıwmat berip tursın dep, arnaulı a'dalat a'miri tayınlangan.

Og`ada u'lken, ko'pmilletli, xar tu'rli dindagi ha'm ırqtag`ı Ullı imperiyanın` tınısh ha'm abat jasauın ta'miynlewge umtilgan. Saxıpqıran tuzuklerinde sonday dep jazılğ`an «Mag`an boysıngan ma'mleketlerdin` sayıdları, alımları, shayxları, pazıl adamları, daruıshleri, xilvatda o'ltiriwshi(zohid)lerin suyurg`al, uazıypa ha'm aylıq (nafaqa) menen sıylasın. Paqır miskin, biran ka'sip qılıwg'a a'jiz, shal, ko'rlerge nafaqa belgilesin. Mudarris ha'm shayxlarg'a biran uazıypa bersin»<sup>1</sup>.

A'mir Temur o'z puqaralarının` joqarı ma'deniyatlı bolıwına umtilgan. Ol jaman, so'z tasıwshi ha'm buzıq, etikası to'men adamlardı o'zinen uzaqlastırıp ma'jlislerge jolatpagan ha'm olardin` so'zlerine a'mel qılmagan. «Tu'rku ta'jik, arabu ajamnın` tu'rli topar ha'm qa'wimlerinen bolg`an ha'm menin` panama kirgan adamlardin` ullılarına hu'rmet ko'rsettim, qalg`anların ha'm o'z jag`dayına jarasa sıyladım. Kim mag`an doslıq qılg`an bolsa, doslıq qa'dirin umıtpadım ha'm

---

<sup>1</sup> Темур тузуклари.-Т.: «Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1996, 121-бет.

og'an mu'riubet, izzet ikram ko'rsettim. Kimki menin' xizmetimdi qilg'an bolsa, xizmet haqqin berdim»<sup>1</sup>.

Ha'r bir puqara o'z xizmetine jarasa qa'dirlenip g'ana qalmay, A'mir Temur ma'nauiyat ha'm ma'deniyat tarawında aktiv xizmet qilg'anlarga u'lken itibar ko'rsetken. Saxipqiran ilim-pa'n, ma'deniyat ha'm ag'artiwshılıqqa, a'debiyat ha'm ko'rkem-o'nerdin' ba'rshe tarawlarına tiyisli ba'rshe talantlardın' qa'tirjam ha'm na'tiyjeli miynet qılıwı ushın za'ru'r sharayat jaratqan. A'sirese, ullı imperiyada bolıp atırg'an ba'rshe uaqıyalar guwası bolıp, jazıp barıw ushın arnaulı tariyxshı alımlardı o'zi menen alıp ju'rgen. Bunday alımlardan sol da'wir uaqıya xa'diyselerinin' gu'wası bolg'an A'mir Temur xatkeri jazıp qaldırgan «Tariyxı xoniy» atlı shıg'arma Xofizi Abrw, Nizomiddin Shashiy, Xondamir ha'm Sharofiddin Ali Yazdiy usag'an tariyxshılardıń shıg'armaları og'ada a'hmiyetli derek.

«Temur tuzukları»nda ma'mleket qa'wipsizligi ma'selelerine ha'm ayrıqsha itibar berilgen. Saxipqiran A'mir Temur pikirinshe, ma'mleket qa'wipsizligine qa'wip salıwshı eki faktor bar bolg'an: 1) ma'mlekettin' birligine qa'wip salıwı ha'm bolıwı mumkin bolg'an ishki qa'wip –qa'terler; 2) sırtqı qa'wip.

A'mir Temur ishki qa'wiptin' ma'mleketke u'lken unamsız ta'sir ko'rsetishini jaqsı an'lag'an ha'm bull qa'wipti sırtqısınan ha'm qa'wiplirek deb bilgen. Ma'mleketti bardawam basqarıw ju'da' qura'melı ma'seleki, bonda ma'mleket birligiga yaki onın' basshısına saray xalqı, ha'tte onın' perzentları, nabiraları, xalqı shan'araqsı, qarindoshları ha'm ko'z olaytirishi mumkin, sonday-aq, g'a'plette qalg'an basshılar pursattı tezda qoldan beriwleri mumkin. Sonda en' da'slep, xalıqtın' auhalı tın'laudı. A'ne sonday jag'dayda qanday jol tutıw kerek? degen sorawg'a ullı ma'mleketboshi mu'na'sip juuap beredi. Ol insandı jazaladı emes onı jinayattan qaytarishni tiykarg'ı ma'sele deb bilgen. Saxipqiran o'zinin' «Temur tuzukları»da bu haqqında sonday jazadı: «Amr qıldımki eger wg'illarımdan qaysı birowi saltanat retbasiga dawagerlıq qılıp bosh ko'terar eken onı wldirishga yaki muchasidan bir joyini kamaytirishga hesh kim jur'at qilmasin. Lekin o'z da'vosidan kechmaguncha a'sirlıqda saqlansınlar. Egerde nabiralar ha'm qavm-qarindoshlardan qaysı biri menga qarsı ko'terilse onı darveshdek mol-mulkini tartıp alıw da'rejesiga solsinlar»<sup>2</sup>. U iloji barınsha sergaklik menen ba'rsheni ogohlikka chaqirib keskin choralar qollashdan ko're, kelishuv jolini tutıwnı afzal bilgen ha'm bu, o'z gezekida, ma'mleket tınıshligini bekkemlashda xizmet qilg'an.

A'mir Temur a'mirlar ha'm wa'zirlerdin' ma'mleketke qarsı fitnasini ha'm u'lken qa'wip esaplegen. Onın' a'mirlarınan birortasi ma'mleketke qarsı fitna uyushtirsa, u a'meldan tushurilgan.

<sup>1</sup> Сол шығарма. 71-бет.

<sup>2</sup> Темур тузуклари.-Т.: «Ғофур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1996, 91-бет.

A`mir Temur sonday aytıp o`tkenki, «Eger wa`zirler ma`mleketke xiyonat qılǵ`an ta`g`dirda, olar shoshma-shosharlıq menen wldirilmasin»<sup>1</sup>. Saxıpqıran bu gaplardıń shın yaki tuxmat ekenligini anıqlash ushın uaqıyadıń rost jalǵ`anligini obdon tekshirishga buyırǵ`an. U ma`mleket a`melidag`ı adamlardıń dushpanı ko`p bolıwını, ha`r onda olarg`a tuxmatu ig`volar yog`ilishi mumkinligini jaqsı bilgen. Hu`kimdar bu borada sergak bwlmog`i qora ku`shlar tantanasını ha`m o`zinin` krizisini ta`miynlewǵ`a sebep bolmaslıǵı kerek, deb aytıp o`tken.

A`mir Temur o`z a`uladlarını ishki qa`wıpdan ogoh etiw menen birge sırtqı qa`wıpdan ha`m ogoh bolıwǵ`a shaqırǵ`an. U sırtqı qa`wıpdıń oldını alıwǵ`a intilgan ha`m qon`sı ma`mleketlardıń maqseti, siyasati, ekonomikai, ma`deniyatıdan ogoh bolıp yurgan. «Temur tuzukları»dag`ı arnaulı «Mulku ma`mleket, sipoxu xalıq auhalıdan ogoh bolıp turıw tuzugı» onıń ogohlikka ayırısha urg`u berilganını, ogohlik ma`mleket arkoninın` en` iri ruknlarınan biri ekenligini ko`rsetedi: «Ha`r etda – ualayatu qalada ha`m wrdada kondalik uaqıyalardı yozıwshılardı tayın qılsınlarki, ha`kimlar, xalıq a`sker o`zinin` ha`m yot la`shkerlardıń xatti-ha`reketi haqqında meni habardor qılsın. A`tirapdan kirgan-shıqqan yot mol-mulk, chetdan kirgan yaki chetdan shıqqan yot adamlar, ha`r ma`mleketten kelgen ka`rwanlar ha`m hu`kimdarlıq haqqındag`ı habarlar, qon`sı patshalar, olardıń gap so`zleri, isleri ha`m uzaq u`lkelardan kelip, medin` dargohimga kelgen ulamalar, fuzalo haqqındag`ı so`zlerni tuwrılık menen menga jetkerib tursınlar»<sup>2</sup>.

A`mir Temur o`zinin` iri ma`mleketida ju`z berip atırǵ`an uaqıyalardı sergaklik menen kuzatgan. Og`an ha`r kungi jan`a habarlaradı uch mın`ta chopar, yag`nıy mın`ta piyoda chopar, mın`ta ot ha`m mın`ta tuya mın`an chopqunchi jetkerib turg`an. «Temur tuzukları»da bu haqqında sonday mag`lıwmatlar bor: «Amr qıldımki, mın`ta tez yurar ha`m ot mın`an elib yugurıwshı kishini chopqunchi, mın`ta tez yurar piyodanı (chopar) etip tayınlasinki, tu`rli ma`mleketlar, sarhadlardıń habarlarını, qon`sı hu`kimdarlardıń maqsetları ha`m niyatlarını bilib, xuzurimga kelip, habar qılsınlar, toki biron uaqıya, kor-xol ju`z bermasidan burun chora ha`m ilojini qılaylik»<sup>3</sup>. Ma`lim boladıki, Saxıpqıran qa`wıpnı daf etiwıdan burun onıń oldını alıw a`hmiyetliligini jaqsı an`lag`an. U natek g`ana elidag`ı, ba`lki qon`sı ma`mleketlarda ju`z berip atırǵ`an uaqıyalardı ha`m o`z qa`wıpsızlıǵıga dahldor deb bilgen. A`mir Temur ha`m temuriyler saltanatıda qa`wıpsızlıknı saqlashga natek g`ana ma`mleket lavoimidag`ılar, ba`lki ba`rshe puqararlar ha`m juwapker bolǵ`an. Ma`mleket xızmetchıları biror bir rasmiy yohud basqa marosimlarda, sarayda , wrdada ha`m basqa erlarda

<sup>1</sup> Сол шығарма. 92-бет.

<sup>2</sup> Темур тузуклари.-Т.: «Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1996, 120-бет.

<sup>3</sup> Сол шығарма. 120-бет

qa`wipsizlik qag`ıydalerine qatıy rioya etkenlar. Juwapker shaxslar ha`r qanday sharayatda qa`wipsizlikni saqlashga shay turg`anlar.

Saxıpqıran A`mir Temurdin` havfsizlik qag`ıydalerine qatıy a`mel qılıwı ta`biyiy jag`day edi. Sebebi sol da`wirda og`an muxolifatda bolg`an ku`shlar ko`p edi. Shu bois, u qa`wipsizlik xızmetini ku`shaytirgan. U o`z sarayı ha`m devonni qwriqlashga sonday buyruq bergen, «Wn ikki mın` qılısh osgan askar urısı tınıshlıq uaqıtida pu`tkil yarog` aslahaları menen kwshkda, devonxonadin` wng ha`m swl tarafidan, arqasidan ha`m aldından qurshab tursinlar. Shu ta`rtipda ha`r kecha olardan mın` kishi ushın ha`zir bwlsinlar.ha`r ju`z qılıshlik ustiga bir ju`zboshi qwjılsın «.

A`mir Temur saltanatida natek g`ana tınıshlıq paytida, ba`lki urıs uaqıtida ha`m qa`wipsizlik qag`ıydalerine qatıy a`mel qılınğ`an. Demek, Saxıpqıran saltanatida arnaulı tayyorgarlıqdan o`tken mın`lab adamlar ma`mleketboshi ha`kimshilik binosi, wrdu,shegaralar saltanatni qwriqlengenlar.

Ullı na`zeriyotchi ha`m ma`mleket a`rbabı bolg`an A`mir Temurdin` ma`mleket qa`wipsizligini ta`miynlewğ`a ywnaltirilgan usı qag`ıydaları o`zinin` jetikligi menen ma`mleket arbobları, siyasatchi ha`m na`zeriyotchilar ushın da`stu`r bolıp qolaveradi.

Sonday qılıp, joqarıdag`ılardan kormadiki, Shıg`ıs, sonın` ishinde, Oraylıq Aziya ja`miyetlik-siyasiy oylarının` rauajlanıwıda ullı babakalonimiz, saxıpqıran A`mir Temurdin` ja`miyetlik-siyasiy ideyaları, u islep shıqqan ha`m a`melge asırğ`an ishki ha`m sırtqı siyasat mislsiz a`himiyetga iye. A`mir Temur ideyaların` o`zine ta`n ullıvorligi sonda, olar qıyalıy emes, ba`lki real turmısdan kelip shıqqan ha`m onda o`z ko`rinishin tapqan. Sonın` ushın ha`m bu ideyalar hali ha`m o`zinin` a`meliy, turmıslıq a`himiyetini joqotgani joq. Elboshimiz İ. A. Karimov aytıp o`tkenindey, «A`mir Temurdin` iri ma`mleket a`rbabı, orta asr reformachisi, jasur a`dalatpesha, pa`n ha`m ma`deniyat g`amxorı sıpatida alımsi ha`r tu`rli ideologiyalıq taassurotlarg`a, kamsitilgan ha`m a`dalatsız bahalarg`a qaramay, a`sirler osha jasap keldi».

## 2.2. Alisher Nauayı shıg`armalarında ag`artıwshılıqlı, a`dil hu`kimdar ideyasının` alg`a su`riliwi

Watanımız ha`m xalqımız tariyxın, ruwxıy miyrasın, ulıwma milliy rawajlanıwdı Alisher Nauayı da`wirisiz ha`m Nauayı ta`liymatısız ko`z aldığ`a keltirip bolmaydı. «Shayır o`z o`miri ha`m xızmetinde, birinshiden, shag`atay-tu`rkiy (eski o`zbek) milliy sanası ha`m milliy ideyası qa`liplesiwine xızmet qılğ`an. Yag`nıy en` da`slep o`zinin` ko`rkem do`retpesinde, ha`r qanday siyasiy, ekonomikalıq, ma`deniy-ag`artıwshılıq (mektepler, medireseler qurıw, ko`rkem-o`ner adamlarına, alımlarg`a, ulamalg`a g`amxorlıq qılıw) xızmetinde, tu`rkiy (eski o`zbek) tilda xızmet qılıwın ayırıqsha qollap -quwatlawda ha`m basqa ba`rshe ma`selelerde jan`a qa`liplesip atırg`an millet, onın` a`debiy tili ha`m ma`mleketshiligi ma`plarınen kelip shıg`ıp is tutqan. Ekinshiden, eski o`zbek a`debiy tili qag`ıydaların ta`rtipke keltiriwde hal qılıwshı rol` oynag`an. U`shinshiden, milliy-ko`rkem oyların ja`han ko`rkem oylarının` joqarı shoqqılarına ko`tere alg`an». Nauayı jasag`an da`wirde ma`mleketin` rawaj tabıwı ushın ju`zege kelgen talaplar salmag`ı ja`nede ko`brek salawat ka`sip etip barg`an ha`m milliy rawajlanıwdı ken` qamrawlı za`ru`rlıqleri Nauayı ruwxıy miyrasında a`hmiyetli orın tuttı. Usı milliy rawajlanıw aldına da`wir qoyg`an uazıypalardı teren` an`law ha`m onı a`melge asırıwg`a shaqırıw Nauayı miyrasın ta`liymat dep ataw ushın imkan beredi. «onın` shıg`armalarında o`zbek xalqının` rawajın oylaw, temuriyler ma`mleketi birdemligi, el tınıshlıg`ına erisiu jolları, milletti ta`rbiyalawdın` jetik dizimi, insaniylik, ka`mil etikanın` sol da`wirge ta`n ha`m ruwxıy-ta`biyiy (estetik), ha`m ilimiy-turmıslıq analizlerin ko`remiz». Haqıyqatdan, Alisher Nauayı joqarıda zıkr etilgen ma`selelerdin` ba`rshesi haqqında shıg`armalarında pikir ju`ritedi.

Ma`mleketin` bo`linip ketiwi, taj-taxt talasıwlar, a`mir ha`m xanlar ortasındag`ı o`zara qarama-qarsılıqlardın` o`sip barıw qa`wipi milliy birliqke kesent berar, bul protsessti artqa tartar edi. Sonın` ushın qanday qılıp bolmasın, ma`mlekettegi alaawızlıqtın`, bo`linip ketiw qa`wipinin` aldın alıw, milliy birliqti ta`miynlew a`hmiyetli edi.

Milliy birliqti ta`minlewshi faktorlar Alisher Nauayı jasag`an da`wirde nelerden ibarat bolg`an, degen orınlı soraw tuwıladı. O`zi jasag`an da`wirde milliy rawajlanıw ushın za`ru`r faktorlardı Nauayı teren` an`ladı ha`m shıg`armalarında izshil izertlegen. Nauayı shıg`armalarında ilgeri su`rilgen oraylasqan birden-bir ma`mleket ha`m onın` a`dalatlı patshası, xalıqtın` abadanshılıg`ı, ekonomikanın` o`siwi – diyxanshılıq, o`nermentshilik, sawda-satıqtın` rawajlanıwı, til birligine erisiu "a`debiy til", ruwxıy - ideologiyalıq birliq ideyaları milliy birliqti



ta'miynlewshi a'hmiyetli faktorlar edi. Alisher Nauayı en' ko'p mu'ra'jat etken oraylasqan birden-bir ma'mleket ha'm onın' a'dalatlı patshası ideyası milliy birliqti ta'miynlew ushın sol da'wirde jetekshi faktorlardan edi. Qu'diretli ha'm a'dalatlı shax ideyası ma'mleket, ha'm a'lbette, puqaralıq qatnasıqların birlestiriw za'ru'rılıqlerin ken' qamrap alıwı menen a'hmiyetli. Nauayının' a'dil shax ideyasında ma'mleket xalqının' erkin ha'm abat o'mirin ta'miynlewdi ma'mleket basqarıwının' tiykarg'ı uazıypasına aylandırıw maqseti o'z ko'rinishin tapqan:

Kerek lutfu ehson shior aylasang,

A'dalat jolin ixtiyor aylasang.

Xalıqga sendan etib shodlik,

Mamolikka yuz qoysa abadlik.

("Saddi Iskandariy")<sup>1</sup>

Ma'mleketti a'dalat penen basqarıwdı saltanattın' qu'diretin belgilewshi faktor sıpatında analiz eter eken, Nauayı ma'mlekettin' ekonomikalıq rawajlanıwına a'hmiyetli itibar qaratqan. Bul bolsa a'dil shax ideyasında Nauayı jasag'an da'wir ha'm milliy rawajlanıwdın' a'hmiyetli za'ru'rılıqleri bayanlang'anın da'lileyd. Ekonomikalıq rawajlanıw, xalıq abatlıg'ı ha'm a'dalat menen basqarıw bu'gingi milliy rawajlanıw ushın salmaqlı a'hmiyetke iye. Bul milliy g'a'rezsizlik ideyasının' bas maqsetinde ko'rinish tapqan.

Alisher Nauayı jasag'an da'wirdegi siyasiy turmıs bolsa oraylasqan birden-bir ma'mleket ha'kimiyatın qoldan bermeslikti, kerisinshe, onı bekkemlewdi, bul za'ru'r sharalardın' ma'mleket ha'm xalıq ta'g'diri ushın qanshelli aktualıg'ın ashıq - aydın, ko'rsetken edi. 150 jıl hu'kim su'rgen mongollarg'a siyasiy qaramlıq, eldegi o'zbasımshalıqlar ekonomikalıq ha'm ma'deniy qalaqlıqqa sebep bolg'anı ha'm Temurdin' ha'kimiyatqa keliwi menen ma'mlekettegi siyasiy alaawızlıq ha'm ishki nızalarg'a shek qoyılıwı na'tiyjesinde erisilgen millet ha'm el abadanlıg'ı menen baylanıslı tariyxıy jetiskenlikler a'hmiyetli sabaq ha'm ta'jiriybe ha'm edi. Temur o'z o'liminen aldın joqarı taxttın' ra'smiy miyrasxorın tayınlag'an, lekin onın' du'n'yadan o'tkenligi haqqındag'ı xabar saltanatta tarqawı menen bul wa'siyatqa a'mel qılıw ornına ha'r bir temuriy shahzada taxtqa otırıwı ushın taj talasıwg'a berilip ketti. Bunday jag'day Ulıg'bek ha'm Shaxruh o'liminen keyin ha'm tez - tez takrarlanıp turg'an.

Ma'mlekettegi ishki alaawızlıq, bo'linip ketiw jag'dayları sırtqı qa'wip ushın qolay imkaniyat jaratıp berer, milliy birliq ha'm ma'mleket ta'g'diri qa'wip astında qalıwı mumkin edi. Bunday sharayatda Nauayı uaqıyalıqqa o'z aktiv qatnasın bildirmesligi mumkin emes. Ha'm ko'rkem, ha'm ideyalıq ta'repten ba'rka'mal shıg'arma bolg'an Alisher Nauayı "Xamsa"sı watan ha'm xalıq ta'g'diri, milliy

---

<sup>1</sup> Алишер Навоий. «Садди Искандарий», Мукаммал асарлар тўплами,-Т.: «Фан», 1991, 177-бет.

rauajlanıw eki ot arasında qalg'an da'wirde jaratıldı. O'z da'wirinin' milliy rawajlanıw aldına qoyg'an aktual uazıypaları: milliy - ruwxıy rawajlanıw, milliy ma'mleketshilikti saqlap qalıw ha'm ka'millestiriw ideyası tek g'ana Alisher Nauayı jaratqan "Xamsa" shıg'armasına ta'n edi. Sonın' ushın Nauayı "Xamsa"sı a'hmiyetli ideyalıq qımbatqa iye.

Ma'mleket ha'm xalıq ta'g'dirin shaxtıń a'dalatı menen baylanıstırıw Shıg'ıs oyshılları a'lemi ushın Nauayıg'a shekem ha'm o'zine ta'n bir da'stu'r sıpatıda qa'liplesip kelgen. Nauayı a'dil hu'kimdar ideyasın "Saddi İskandariy"da ha'm basqa shıg'armalarında ja'nede anıqlastırdı, o'z da'wiri mashqalaları menen belgili obrazlarda baylanıstırdı. Shax bolıwg'a mu'na'sip shaxs ushın qoyılǵ'an talaplarda Nauayı jasag'an da'wirdin' en' aktual uazıypaları: el abatlıǵ'ı, tınıshlıǵ'ı o'z ko'rinisin tapqan. Usı uazıypalar milliy rauajlanıwdın' za'ru'rılıqleri ha'm edi. Bul gu'zetiwler bizge milliy ideyanın' ha'reketlendiriwshi mazmunın ashıw ushın ha'm za'ru'r. Sebebi, milliy ideya da'wirdin' millet aldına qoyg'an uazıypaları menen birge ka'millesip baradı. Ol da'wir za'ru'rılıqlerinen ajralg'an halda, jasalma ta'rizde jasay almaydı. Milliy ideya rauajlanıwdın' bira'n bir xalıq ha'm millet ta'repinen an'lang'an za'ru'rılıǵı sıpatıda ju'zege shıg'adı. Sol orında ideyanın' milliylik mazmunın tar ma'nide milliy ko'rinislerdegi qabıq penen almasıruw onnı a'himiyetin bir ta'repleme, bazıda ha'tte natuwrı tu'siniwge alıp keliwi mumkinligine toqtalıw za'ru'r. Nauayı xalıq abadanlıǵ'ı a'dil shaxtıń bas maqseti bolıwı za'ru'rılıǵına shaqırmag'an. Ma'mlekettin' ekonomikalıq ha'm ruwxıy qu'direti tu'sinikleri o'zara tıǵ'ız baylanıslı.

A'ne sol xalıqtın' abadanlıǵ'ı ma'mleket xalqının' a'hmiyetli ruwxıy - ja'miyetlik za'ru'rılıqleri menen tıǵ'ız baylanısqanı ushın ol milliy birliqti ja'nede tezlestiriwshi ha'm bekkemlewshi faktor edi. Abadanlıq ma'mleket xalqının', o'nermentler, diyxanlar, sawda - satıq xalqı ha'm basqa ko'plep qatlamlar qatnasıqlarının' ja'nede rauajlanıwına. usı menen birge islep shıg'arıw za'ru'rılıqlerinin' ja'nede ken'eyiwi ha'm o'siwına jol ashıp beredi. Alisher Nauayının' "Mahbub ul qulub" shıg'armasında shaxdan tartıp a'piwayı puqaraga shekem o'z aldılarında qanday uazıypalar turıwın an'lawga shaqırılıwı ha'm tegin emes. Ma'mleket xalqı siyasiy, ekonomikalıq morallıq, huqıqıy ha'm basqa ja'miyetlik - ruwxıy qatnasıqlarının' rauajlanıwı puqaralar ara qatnasıqlardın' ja'nede joqarı formalarg'a ko'teriliwine za'ru'r ortalıq jaratadı.

Xalıq ha'm ma'mleket qatnasıqlarının' ha'r ta'repleme quramalasıp barıwı ta'biyiy usılda ruwxıy - ideologiyalıq birliqke za'ru'rılıqti rawajlandıradı. Sonday za'ru'rılıqlerdin' bir ko'rinisi Alisher Nauayı ilgeri su'rgen til birligine erisiu ideyası edi.

"Tu'rk ulısının' "xushta'b bekları ha'm mirzazataları"nın' ko'bisi o'z ana tillerinen biyganalasıp, parsısha mejıl bolg'anlarınan biyzadalangan alım olardı

Xusayn Bayqaradan o'rneklari aling'a shaqiradi. Nauayinning bul shaqirig'i "Muhokamatul lug'atayn" son'ida ko'terinki ruwhta bayanlangan. Turkiy tildin' ishki imkaniyatlari, yag'niy fatarawtu - balog'ati parsiydan hasla kem emesligin tiykarlap: "...turk ulisi fosihlerine ulli haq sobit qildimki, o'z alfoz ha'm so'zlikleri ka'ypiyatlarinan xabardar boldilar ha'm parsiygo'ylerdin' ibrat ha'm alfaz babinda ta'n qilar sorawdan qutildilar"<sup>1</sup> - degende Nauayi turkiy shahzadalar saltanattin' bekkemleniwin ana tili rauajlaniw menen baylanistirgan ha'm ma'mleket g'a'rezsizligi ana tili rauajlaniw belgilewshi faktorlardan biri ekenligin aytip o'tken.

Birden-bir til birligine erisiu ma'mleket xalqi turli jamiyetlik - ekonomikalik qatnasirlardin' jamade bekkemleniwine ha'm kamillesiwine qulay imkaniyat jaratip, ko'plegen qawim ha'm elatlardin' jamade birlesiwine xizmet qiladi. Ekinshi ta'repten bolsa ma'mleket g'a'rezsizligi ana tilinin' rawajlaniw, onin' imkaniyatlarinin' bayiw ushin a'hmiyetli edi. Ana tiline amel qiliw ha'm xizmet qiliw shegarasinin' ken'eyiwi tek g'ana ma'mleket g'a'rezsizligi menen amelge asirilar edi. "Muhokamatul lug'atayn" mana sonday ulken uazypani orinlauga shaqiriwshi shig'arma edi. Sol ushin, turkiy hukimdarlar o'z pikirlerin ana tillerinde ko'rsetse, bul menen ana tili rauajlaniwina ha'm u'les qosadi ha'm albette ana xalqini umtiliw ha'm maqsetlerinen biyganalasip ketpey, kerisinshe, onin' ma'plarine xizmet qilsa, degen shaqiriqda'vo Alisher Nauayinning hasil pikiri edi.

Bir - biri menen baylanisli bolgan usi usag'an tiykarlarga ko're, Alisher Nauayi ilgiri surgen ideyalar bir putin ta'liymat da'rejesinde birlesken. Soni ha'm aytip o'tiw kerek, Nauayi ko'z-qaraslari milliy rawajlaniw din' malim bir tariyxli basqishi bolip g'ana qalmastan, bu'gingi g'a'rezsizlik sharayatinda o'zlikti an'lawda, milliy ma'pti an'lawda, ma'mleket ha'm xalq ma'plar bir putkillikte biliude o'z a'hmiyetin az bolsada jog'altqan emes.

Alisher Nauayi miyrasi bir putin ta'liymat da'rejesinde u'yreniliwine tiykar bolatug'in ideyalar diziminde to'mendegilar ayriqsha ajralip turadi. En' da'slep bul ta'liymatta har bir ma'sele xalq ma'plari ko'z - qarasinan izertlenedi. Xalq arasinda ken' tarqalg'an - «Adam bolsan' demegil adamdi, onin' joq bolsa xalq g'aminan g'ami» qatarlarinin' shax bayt orninda qabil qiliniwi ha'm oylaolarimizg'a aydinliq kiritedi. Nauayi oylarinda har bir pikir, ideya xalq ma'plar teren' an'lawdin' jarqin bayani sipatinda tuwiliq, sol ma'plardi hal etiw jol - joriqlari menen teren' baylanisqan. Nauayinning ba'rshe shaqiriwlari millet ha'm xalq abadanshilig'ina bag'darlang'anlig'i menen birge xalqtin' materialliq abadlig'i ruwxli - siyasiy g'a'rezsizlik penen, sonin' ishinde, ma'mleket

---

<sup>1</sup> Алишер Навоий. «Муҳокаматул луғатайн». Мукаммал асарлар тўплами.-Т.: «Фан», 2000, 34-бет.

g'a'rezsizligi menen bir – birini talap etiwshi uazıypalar sıpatida alıng'an. Millettin' xalıq sıpatında qa'liplesiwi milliy ma'plerdi ulıwmaxalıq ma'pleri da'rejesinde an'lawdı talap etipgina qolmasdan, shaxs ma'plerin ma'mleket keleshegi menen birlestiriwin tiykarg'ı uazıypag'a aylandıradi.

Alisher Nauayı ko'tergen ja'miyetlik ma'seleler milliy rauajlanıwdın' a'hmiyetli ta'replerin real belgilep alıwımız ushın tiykar bolıp xızmet qıladı. En' a'hmiyetlisi, Alisher Nauayı shaqırıwlarının', ilgeri su'rgen ideyalarının' milliylik ka'sip etiwı ushın milletke ta'n sırtqı belgiler, u'rp-a'detler jıyındısın ta'rtip qılıp beriwge hesh bir za'ru'rılıq joq. Bunday quram milliy ideya tu'siniginin' mazmunın ulıwma ashıp beralmaydı. Milliy ideyanın' ha'reketlendiriwshi mazmuni xalıqtı joqarı maqsetler jolında birlestiriwi, saparg'a atlandırıwı kerek. Ha'r bir xalıqtı rauajlanıwg'a bag'ıtladıwshı ideya onın' milliy ideyası esaplanıwı mumkin.

Ma'mleket ha'm xalıqtın' pa'rauanlıg'ın ha'r ta'repten izertlegen Nauayı milliy birlıq ideyasına a'hmiyetli urg'u bergen. Chunonchi, ma'mleket xalqının' birligi ha'm shahtın' a'dil siyasatı menen tikkeley baylanıslı.

Milliy birlıq haqqında juumaq ju'ritilar eken, Alisher Nawayının' «Mahbubul - qulub»tag'ı kritikalıq ko'z-qarasları, orınlı qa'wetirlerine ayırıqsha toqtalıw kerek. Ma'mleket xalqı: tu'rli qatlam ha'm ka'sipker ua'killeri, birden-bir ku'sh, birlesken dizim. Sonday eken, olar o'z minnetlerin sol birlikke qarsı bolmag'an halda an'lasalar maqsetke muwapıq boladı. Sonın' ishinde, shaxtıń maslahatshıları, wa'zirler, beklar, nayıplar haqqında ku'yinip pikir ju'rgizgende say – ha'reketleri ma'mleket kelesheğine qaratılmagan a'meldarlardıń kritika qılınıwı, Nawayının' olardan jirkeniwi qurıdan-qurı emes. Olar ma'mleket ta'g'dirin belgileytug'ın a'mellerde turg'anları halda milliy ma'plerdi an'lawdan jıraq, «tariqları – xudnamolik», «varzisleri xudparastlik», «rasmları - qudaydalıq»dan arıg'a o'tpeydi. Bunday ja'miyette puqara mamur bola almaslıg'ınan, ma'mleket ha'm mulk ta'g'dirin olarg'a isenip bolmaslıg'ınan ku'yingen alım ma'mlekettegi ishki alaawızlıqtın' kelip shıg'ıw sebeplerinen shaxtı eskertpekshi.

«Mahbub ul - qulub» shıg'armasında musulman ja'miyetinde o'zine ta'n ta'sir ha'm abroyg'a iye qatlam ua'killerinin' ta'megirlik, shariyat nızamların buzıw jag'daylarının' kritika qılınıwı arqalı Nauayı ja'miyettin' ruwxıy alaawızlıqqa tu'siw sebepleri ha'm qa'wipinen eskertedi.

Nauayı o'zin oylandırg'an ideyaların o'z tımsallarına sin'dirip, bul ideyalardıń tu'rli xalıqlar ha'm milletler ushın birdey qa'dirli ha'm ardaqlı ha'm su'ysimli bolıwdı a'rman qılg'an. Bunnan maqset ulıwmainsaniy bawriken'lik tiykarında bir – birine tuwısqan xalıqlardı o'zara birlikke shaqırıw edi. Bul bolsa o'z gezeginde, milliy tatıwlıq za'ru'rlikti, milletlerara tatıwlıq, doslıqtı,

ulıwmainsaniy ha'm milliy qa'diriyatlardı jaqınlastırıwdı, birlestiriwdı Nauayı o'z zamanında-aq qanshelli teren` an`lag`anının` bir ko`rini.

Milliy rauajlanıw ha'm Alisher Nauayı ta'liymati haqqındag'ı oylaolarımız ulıwmainsaniy bawrıken`lik ha'm jetik shaxs ideyalarısız kemtik bolıp qalıwı mumkin edi. Alisher Nauayı, a`lbette, bul temalarg'a ha'm xalıq ha'm ma'mleket ma'pları ko'z – qarasınan jandasqan.

Keshirim, mehir – muriubet Nauayı analizidagi bawrıken`liktin` tiykarg'ı sıpatları. Ma'mlekettin` a`dalat menen basqarılıwı el, el keleshegi ushin qanshelli a`hmiyetli bolsa, bunday basqarıw printsipide insaniy bawrıken`lik a`hmiyetli a`himiyetke iye. Alisher Nauayı insaniy bawrıken`likni sonsheli bir jaqsılıqdin` bir ko`rini sıpatida analiz etpeydi, kerisinshe, saltanatdin` kelesheginı, ha`kimiyatdin` qu`diretini usı insanpa`ruarlıq da`stu`rila`meli menen baylanıstıradı, bonnan ko`zlangan maqset xalıqtın` ma`mur o`miridir.

Aytıp o`tiu kerek, o`zin`e ra`ua ko`rmegan na`rseni basqaga ha'm rawa ko`rme, degen printsip ulıwmainsaniy qa'diriyat. Bul printsip Konfutsiy ta'liymatında ha'm, a`yyemgi Hindstannın` «Manu nızamları» nda ha'm, Tawrat ha'm Quranda ha'm ushıraydı. Alisher Nauayı bul ulıwmainsaniy ideyanı bek ha'm shahzadalarg'a ja`ne bir bar esletedi.

Alisher Nauayının` ka`mil insan haqqındag'ı analiz ha'm juumaqların «Farxad ha'm Shirin» de Farhad ha'mde «Saddi İskandariy» da İskandar tımsallarında ha'm gu`zetiw mumkin. Nauayının` ka`mil insan ideyası turmıstın` sınau ha'm qarama-qarsılıqları menen du`gisiwlerde mazmun jag`ınan ja`nede ashıladı. Bizin`she, bul ju`da` a`hmiyetli ma`sele. Bul, birinshiden, Nauayıda ka`mil insan turmıstan ajratıp qoyılğ'an qıyalıy a`rman emesligini, ekinshiden bolsa, Nauayının` a`hmiyetli da`stu`riy ko`z-qaraslarg'a tayanıwı olardı takrarlawdan ibarat bolmag`anın an`latadı ha'm Nauayının` o`z da`wiri qarama-qarsılıqlarına sheshim tabıwdı o`z aldına maqset qılıp qoyğ`anın ha`r ta`repten jaqlaydı. Nauayı analizindegi ka`mil insan tegis, ken` turmıs jolına iye emes. Olar an`lang`an halda sonday mashaqqatlar menen ju`zbe-ju`z boladı, maqsetke sadıqlıq u`lgisin Nauayı ha`r qanday jag`dayda ha'm u`stin qoyğ`an. Bul Nauayının` hasıl ideyalıq pikiri, Farhadın` xalıq abadlıg'ı jolında o`zin bag`ısh etiwın, bunday maqsetti ha`tte o`z ishqınan ha'm u`stin qoyıwdı ayırıqsha aytıp o`tiw za`ru`r.

Bu`gin biz g'a`rezsiz O`zbekstannın` jas a`uladı ha`r qanday bag`ımandalıknı o`zine ar dep biletug`ın, bilimdi, en` zamanago`y ka`siplerdi iyellegen, bir payıtta watanparuar, pıdayı, ruwxıy jetik bolıp kamal tabıwı haqqında pikir ju`riter ekenbiz, a`lbette, Nauayının` ideyaları ha'm ideallarına tayanamız.

Qullası, Alisher Nauayı a`dalat, insan qa'diri, ma'mleket ha'm shaxs ma`plerin birlestiriwshi xalıqpa`ruarlıq, uatanpa`ruarlıq ideyaları sin`dirilgen shıg`armaları mu`na`sip ruwxıy miyras bola alıwın, bul ideyalar ba`rha o`zlikti

an`lawg`a u`ndey alıwın teren` an`lag`an sonday ullı maqset penen xızmet qılğ`an Nauayı ta`liymatı milletti ha`m xalıqtı o`zi a`rman qılğ`an ideyalar do`geresine birlestirip turıwshı sheksiz g`a`ziyne ekenligi milletti – millet, xalıqtı – xalıq etiwge jeteklewshi milliy ideyanın` tariyxıy rauajlanıw protsessleri u`yrenilgende ja`nede anıqraq ko`rinedi.

## Juumaqlaw

Pitkeriu qa'niygelik jumısı bayanınan to'mendegi juumaqlarg'a keliu mumkin: 1) g'a'rezsizlik arqalı bay o'tmishimizdi, tariyxıy ha'm ruwxıy qa'diriyatlarımızdı u'yreniuge ken' imkaniyatlar jaratıldı; 2) ata-babalarımızdın' ja'miyetlik siyasiy pikir rauajlanıwına qosqan u'leslerin u'yreniu g'a'rezsizlik ma'deniyatı ha'm ma'nauiyatın qa'liplestiriu, ja'miyetimiz ag'zaları sanasına milliy g'a'rezsizlik ideyaların sin'diriude o'tmishten ko'p sabaqlar alıw mumkinligin, bul sabaqlar keleshek ushın, so'zsiz paydalı ekenligin ko'rsetedi; 3) Abu Nasr Farabiy insaniyat ja'miyeti, onın' kelip shıg'ıwı, basqarıw usılları ha'm quralları haqqındag'ı o'z ustazlarınan' ideyalarına, aldın'g'ı teoriyalıq miyrasqa tayanıp, o'zinin' turmıslıq gu'zetiwlari ha'm oylaoları tiykarında ja'miyet ha'm ma'mlekettin' tu'rlerin, ko'rinislerin, ma'mleket ha'm ja'miyet kelip shıg'ıwının' tiykarg'ı sebepların, ja'miyette adamlardın' ja'ma'a't bolıp jasau nızamların bayan etken; 4) Abu Rayxan Beruniy tabiyatınan basqarıwg'a uqıplı bolg'an ha'kim o'z pikiri ha'm qararlarında qattı bolıwı, o'z islerin a'melge asırıwda filosoflardın' nızamlarına bwysınıwı, jaratıwshılıq sanasına iye bolıwı, a'sirese diyxanlar haqqında ko'brek g'am jeui lazım. Beruniy «a'dil ha'kimnin' tiykarg'ı uazıypası joqarı ha'm to'mengi qatlamlar, ku'shliler ha'm ku'shsizler arasında ten'lik, a'dalat ornadıwdan ibarat»<sup>1</sup> degen pikirleri bu'gingi ku'n ushın ha'm qımbatlı; 5) İbn Sinonın' ja'miyetlik turmıs haqqındag'ı ta'liymatında a'dalat, tınıshlıq, jaqsılık ha'm doslıq hu'kimran bolg'an ideal ma'mleket haqqındag'ı ideyaları a'hmiyetli orın iyeleydi. Onın' pikirinshe: a) bul ma'mleket basında ma'ripatpa'ruar shax turadı; b) ja'miyet ag'zalarınan' ba'rshesi paydalı miynet penen shug'ullanadı. Miynet qıla almaytug'ınlar ha'm keseller ja'miyet jamg'armasınan ja'rdem aladı. Bul jamg'arma salıqlar ha'm sadaqalardan toplanadı; v) xalıq ha'kimshilik isler menen shug'ullanıwshılar (hu'kimdarlar), ishlep shıg'arıwshılar (miynetkeshler) ha'm a'skeriyler (jauingerler)den ibarat u'sh qatlamg'a boysınadı; g) ba'rshе materiallıq baylıqlar ten' bo'linedi ha'm misli ko'rilmegen u'lken baylıq ha'm, jarlılıq ha'm bolmaydı; d) ha'mme adamlar hadal miynet ha'm savda menen shug'ullanganlıgı arqalı urıslar bolmaydı, ma'mleketler ortasındag'ı qatnasıqlar tınısh jol menen hal etiledi; e) adamlar ja'miyettegi tartipler ha'm tiyisli ta'rbiya arqalı o'zlerinin' morallıq tabiatların o'zgertedi ha'm uzaq o'mir ko'redi, adamlardın' bir-birine qarsı ha'reketleri joyıladı; 6) IX-XII a'sirlerde jasap xızmet etken, ma'deniy «Oyanıw» jetiskenliklerin birlestirgen ullı alımlar o'zlerinin' o'nimli xızmetleri, bay ilimiy miyrasları menen keyingi ja'miyetlik siyasiy pikir rauajlanıwına u'lken ta'sir ko'rsetti. Qomusiy ilim iyesi bolg'an bul alımlardın' shıg'armaları XII a'sirden baslap latin tiline, keyinsheli du'n'ya xalıqlarının' tu'rli

<sup>1</sup> Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар).-Т.: «Халқ мероси», 2001, 109-бет.

tillerine awdarma qilındı ha'm ilim-pa'n g'a'ziynesine biybaha u'les bolıp qosıldı;

7) Qanday bolmasın, ja'miyet ha'm ma'mleketti basqarıwda insaniyлық, insana'ruarlıq printsiplarına tayanıwg'a shaqırıw - Nizamulmulk xızmetindegi ullılıq ta'repi esaplanadı; 8) Xalıq, adamlar, a'meldarlardıń qanday sıpatlardı o'zinde qa'liplestiriwi yaki ullılawı patsha (sultan)dag'ı paziyletlerge tikkeley baylanıslı. «Xalıqtı o'z izinen eriuge ma'jbu'r qılıw mumkin, lekin ol ne ushın ma'jbu'r qılınıp atırǵanın bilmese, ma'mleket ushın jaman». «Hu'kimdar o'z a'dep-ikramlıǵın du'zetpese, ol kishi adam, xalıq a'dep-ikramlıǵın ha'm du'zetalmaydı», "a'depsizlik aqır-aqıbette ma'mleketti, basqarıwdı kriziske alıp keledi..." Bunday siyasiy ko'z-qaraslar Nizamulmulk shıǵ'armasının' maqsetin ko'rsetedi; 9) Kaykovus du'n'yadag'ı janzattı bir-biri menen baylanıs ha'm kelisimsiz dep analiz qıladı. Ol adam ruhiyatın ha'm 2 toparg'a boladı: fizikalıq sezgini material, ruhiy sezgini bolsa «jan» menen baylanıstıradı ha'm bolardıń birin materiallıq, ikinshisin ruhiy turmıs o'nimi dep ko'rsetedi. Onın' pikirinshe, du'n'yadagı ha'mme na'rseler jaralıslı ha'm mazmun itibarı menen ilahiy. Sebebi, insan Allanı tanımaq ushın en' da'slep o'zin biliui, yag'nıy «sazga qarap sazendeni tanıwı lazım», deydi. Bug'an usag'an ma'seleler kitapta ıqsham hikayalar, rauayatlar, qosıq ha'm latifalar, maqal ha'm hikmetler ja'rdeminde bayan qılınadı; 10) Yusuf Xas Xajib basshı tan'lawda til ha'm so'ylewdi bilimdan keyingi orıng'a qoyadı. Sebebi ma'mleket basqarıwında bilim ha'm aqıl-zakauat qanshelli a'himiyetli bolsa, so'ylew ma'deniyatı ha'm sonshelli a'himiyetli. Onın' pikirinshe, ma'mleket basqarıwında belgili-bir da'rejede jetiskenlikke erisiu ushın basshı a'melde ha'm so'zde ha'm jaqsılıqqa umtılwı lazım. So'zi ha'm a'meli bir-birine qarsı bolǵan basshı el arasınan qaladı. Aqıbette ma'mlekette alauızlıq kelip shıǵ'adı ma'mleket kriziske ushıraydı. Shıǵ'armada basshıǵ'a ta'n bolǵan basqa qa'siyetler ha'm olar keltiretug'ın paydalarg'a ha'm toqtap o'tiledi; 11) Shıǵ'ıs, sonın' ishinde, Oraylıq Aziya ja'miyetlik-siyasiy oylarının' rauajlanıwında ullı babamız, sahibqıran A'mir Temurdın' ja'miyetlik-siyasiy ideyaları, ol islep shıqqan ha'm a'melge asırǵan ishki ha'm sırtqı siyasat misilsiz a'himiyetke iye. A'mir Temur ideyalarının' o'zine ta'n ullılıǵı sonda, olar qıyalıy emes, ba'łki real turmıstan kelip shıqqan ha'm onda o'z ko'rinisin tapqan. Sonın' ushın ha'm bul ideyalar ele ha'm o'zinin' a'meliy, turmıslıq a'himiyetin joytqanı joq. Elbasshımız İ. A. Karimov aytıp o'tkenindey, «A'mir Temurdın' iri ma'mleket xızmetkeri, orta a'sir reformashısı, ma'rt a'dalatgo'y, pa'n ha'm ma'deniyat g'amxorshısı sıpatında siyması ha'r tu'rli ideologiyalıq ta'sirlerge, kemsitilgen ha'm a'dalatsız bahalarg'a qaramay, a'sirler asıp jasap keldi»; 12) Alisher Nauayı a'dalat, insan qadiri, ma'mleket ha'm shaxs ma'pların birlestiriwshi xalıqpa'ruarlıq, uatanpa'ruarlıq ideyaları sin'dirilgen shıǵ'armaları mu'na'sip ruwxıy miyras bola alıwın, bul ideyalar ba'rha o'zlikti an'lawga tarta alıwın teren' an'lag'an sonday ullı maqset



penen xızmet qılǵ'an Nauayı ta'liymati milletti ha'm xalıqtı o'zi arzıw qılǵ'an ideyalar do'gereginde toplaп turıwshı sheksiz g'a'ziyne ekenligi milletti – millet, xalıqtı – xalıq etiwge jeteklewshi milliy ideyanın' tariyxıy rauajlanıw protsessleri u'yrenilgende ja'nede anıq ko'rinedi; 13) X-XV a'sirlerde jasag'an ullı alımlarımız ja'miyet turmısın izertlew tiykarında ja'miyet, ma'mleket ha'm ja'miyetlik – siyasiy qatnasıqlar ma'selelerine u'lken itibar bergen ha'm usı tiykarda ja'miyetlik – siyasiy pikir rauajlanıwına u'lken u'les qosqan; 14) olardıń shıǵ'armalarında a'dalatlı ha'm ag'artıwshılıqlı hu'kimdar, insaniy qatnasıqlar, tatıwlıq, birge islesiu, aqıl qudiret usag'an ma'seleler oraylıq orındı iyelegen; 15) biz ha'zir so'z etip atırǵ'an milliy o'zlikti an'law, g'a'rezsizlik, milliy g'a'rezsizlik ideyalarınan' tamırı usı oyshıllarımız danalıǵına barıp taqaladı.

Sog'an ko're ullı alımlarımızdın' ja'miyetlik – siyasiy pikir rauajlanıwına, sonın' ishinde, siyasiy jetekshilikke tiyisli ideyalar rauajlanıwına qosqan u'leslerin u'yreniu, na'siyatlau, shıǵ'armaların izlep tabıw ha'm baspadan shıǵ'arıw o'tmish tariyxımızdı, bay ma'deniy – ruwxıy miyrasımız ha'm siyasiy qa'diriyatlarımızdı teren' biliu ha'm an'lawda og'ada u'lken a'himiyetke iye.

Demek, IX- XV a'sirlerde Oraylıq Aziyada ja'miyetlik – siyasiy pikir basqa aymaqlarǵa salıstırǵanda tez rauajlandı ha'm bul ko'teriliu du'n'ya tsivilizatsiyasının' a'himiyetli buwının quradı. Ko'plep oyshıllarımız onın' jetiskenliklerin ulıwmalastırıp, keyingi ja'miyetlik – siyasiy oylardıń rauajlanıwına u'lken ta'sir ko'rsetti.

Oraylıq Aziya tariyxında bunday oyshıllar ju'lep tabıladı. Olardıń xızmeti ha'm shıǵ'armaların u'yreniu ha'zirgi kunnin' en' aktual ma'selelerinen. Ol g'a'rezsizlik sharayatında jas a'uladı uatanpa'ruarlıq, milliy g'a'rezsizlik ideyaları ruhında ta'rbiyaladıń jetekshi faktori bolıp xızmet qıladı.

Bul tarawdag'ı islerdi ja'nede ku'sheytiriu ushın to'mendegilerdi qılmaıdı qılamız; 1) Oraylıq Aziya oyshıllarının' ja'miyetlik – siyasiy ta'liymatların u'yreniuge itibardı ja'nede ku'sheytiriu, bul iske tu'rli ja'miyetlik pa'n ua'killerin aktiv tartıw; 2) siyasiy jetekshilikke tiyisli ma'selelerdi u'yreniude pikirler ha'r tu'rligine ken' jol ashıw, azba – ko'ppe ushırap turatug'ın kommunistik ideologiya sarqıtları ta'sirine soqqı beriu; 3) Oraylıq Aziyadag'ı ja'miyetlik – siyasiy oylar rauajlanıwının' o'zine ta'n qa'siyetların u'yreniuge itibardı ku'sheytiriu; 4) joqarı oqıw orınlarınan' gumanitar ta'lim bag'darlarında Oraylıq Aziya oyshıllarının' du'n'ya ja'miyetlik – siyasiy oyları rauajlanıwına qosqan u'lesların u'yreniu boyınsha arnaulı kurs ha'm arnaulı seminarlar sho'lkemlestiriu; 5) ullı alımlarımızdın' bay ruwxıy – ma'deniy, ja'miyetlik – siyasiy miyrasın u'yreniude sırt ma'mleketler alımları menen birge islesiwdi ken' jolg'a qoyıw; 6) o'tmishimizdegi ja'miyetlik – siyasiy ideyalardı u'yreniwdi rag'batlantırıwshı tan'laolar, ko'rikler o'tkeriuge itibardı ku'sheytiriu.

Bul ilajlardin` a`melge asiriliwi tariyximizdi, bay siyasiy qa`diriyatlarimiz ha`m miyrasimizdi u`yreniuge bolg`an qizig`iw ha`m itibardi ja`nede ku`sheytiriu, bul tarawdag`i imkaniyatlarimizdin` artiwina alip keledi. Sebebi, «o`zlikti an`law tariyxti biliuden baslanadi»<sup>1</sup>.

### **Paydalanilg`an a`debiyatlar ha`m derekler dizimi**

1. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. Asarlar, 2-jild.-T.: «Wzbekiston» 1996
2. Karimov I.A. Biz kelajagimizni wz qwlimiz bilan quramiz. Asarlar, 7-jild, -T.: «Wzbekiston», 1999
3. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi. (Wzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qwshma majlisidagi ma`ruza, 2010 yil 12 noyabr`)-T.: «Wzbekiston», 2010
4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak ywq. -T.: «Wzbekiston», 1998
5. Karimov I.A. Wzbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish ywlida. -T.: «Wzbekiston», 1995
6. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asr bwsag`asida: havfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari ha`m taraqqiyot kafolatlari. -T.: «Wzbekiston», 1997
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch., «Ma`naviyat», -T.: 2008
8. Abu Nasr Farobiy. Risolalar.-T.: «Fan», 1975
9. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri.-T.:»Xalq merosi», 1993
10. Abu Nasr Forobiy. «Fozil odamlar shahri», -T.: «Xalq merosi», 1993
11. Alisher Navoiy. «Muhokamatul lug`atayn». Mukammal asarlar twplami. -T.: «Fan», 2000
12. Alisher Navoiy. «Saddi Iskandariy», Mukammal asarlar twplami, -T.: «Fan», 1991
13. Amir Temur jahon tarixida. -T.: 1996

---

<sup>1</sup> Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Ташкент. «Ўзбекистон», 1998, 5-бет.

14. Amir Temur wgitlari., tuzuvchilar B.Ahmedov, A.Aminov. –T.: Navrwz, 1992
15. Buyuk siymolar, allomalar (WrtA Aziyalik mashhur mutafakkir ha`m donishmandlar), 1-kitob.-T.:»Xalq merosi», 1995
16. Jwraqulov F. Jahon fanida Beruniy tomonidan hind falsafasini yoritishning baholanishi masalalari. «Falsafa ha`m huquq», 2005, 4-son
17. Kaykovus. Qobusnoma. Nashrga tayyorlovchilar: S.Dolimov, U.Dolimov. –T.: «O`qituvchi» NMİU, 2006
18. Ma`naviyat yulduzlari(Orayliq Aziyalik mashhur siymolar, allomalar, adiblar). -T.: «Xalq merosi»,2001
19. Muhitdinova F., Siyasiy ha`m huquqiy ta`liymatlar tarixi., Wquv qwllanma, -T.: TDYuİ, 2006
20. Narshaxiy. Buxoro tarixi. -T.: «Fan», 1966
21. Nizomulmulk., Siyosatnoma yoki Siyar ul-mulk., (fors tilidan tarj., swz boshi ha`m izohlar mualliflari: Shodmon Vohid Xusayinzoda, A.Erkinov) – T.: Adolat, 1997
22. Nishonova N., Amir Temur ma`mleketi siyosatida Saroymulxonimning wrni. «Jamiyat ha`m boshqaruv», 2010 yil, 2-son
23. Ochilova G., Sohibqironning ja`miyetlik siyasiy ko`z-qaraslari. «Jamiyat va boshqaruv», 2008 yil, 1-son
24. Ochilov E. «Qutadg`u bilig». Wzbekiston milliy entsiklopediyasi. 11-jild «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2005
25. Pwlatov H., Sulaymonov Q. Siyosatshunoslikka kirish.-F.:1994.
26. Sotvoldiev S. «Siyosatnoma»da davlat boshqaruvi qoidalari. «Jamiyat ha`m boshqaruv» jurnali. 2010 yil, 4-son
27. Sulaymonova F. Shig`is ha`m Batis. -T.: «Wzbekiston», 1997
28. Sultonmurod Olim. Yangi asr ta`liymati. «Tafakkur», 2001, 1-son
29. Temur tuzuklari. -T.: «G`ofur G`ulom nomidagi Adabiyot ha`m san`at nashriyoti»,1996
30. Uha`mtov U. Xorazmlik buyuk alloma. -T.: «Yangi asr avlodi»,2006
31. Erkaev A. Milliy g`oya va ma`naviyat. -T.: «Ma`naviyat», 2002
32. Yusuf Xos Xojib. Qutadg`u bilig. -T.: «Fan», 1971
33. Wljaev Sh. Rahbar kadrlarni tayyorlashda Amir Temur merosidan foydalanish. «Jamiyat ha`m boshqaruv», 2009 yil, 2-son
34. Wzbekiston milliy entsiklopediyasi. 1-jild. «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, -T.: 2000
35. Wzbekiston milliy entsiklopediyasi. 5-jild. «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, -T.: 2003
36. Wzbekiston milliy entsiklopediyasi. 6-jild «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2003

37. Qilichev A., Amir Temurning ma'mleket boshqaruvi. «Jamiyat ha'm boshqaruv», 2009 yil, 1-son
38. Qodirov B., Mirzo Ulug'bek Bayt-ul Hikmasi. «Jamiyat ha'm boshqaruv», 2008 yil, 1-son
39. Qosimov B. Milliy uyg'onish. -T.: 2001
40. G'ofurov B., Bobur merosiga qiziqish ortmoqda. «Jamiyat ha'm boshqaruv», 2007 yil, 4-son
41. Habib Abdunazar. «Qobusnoma». Wzbekiston milliy entsiklopediyasi. 11-jild «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2005
42. Hayitov Z., Sohibqironni anglash. «Jamiyat ha'm boshqaruv», 2009 yil, 1-son
43. Hayrullaev M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari. -T.: «Wzbekiston», 1971
44. Hayrullaev M. Wrtta Aziyada IX-XII asrlarda madaniy taraqqiyot (Uyg'onish davri madaniyati)., «Fan», -T.: 1994
45. Hasanov S. Mutafakkirlar mehnat tarbiyasi haqida. -T.: «Wqituvchi», 1993
46. Shasiddinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. -T.: «Sharq», 2010
47. [www.ziyonet.uz](http://www.ziyonet.uz)